

Društveno-politička obilježja radništva na području Zagreba, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja tijekom međuratnog razdoblja (1918. - 1940.)

Franjković, Karla

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:199521>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-14**



Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)





SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Karla Franjković

**DRUŠTVENO-POLITIČKA OBILJEŽJA
RADNIŠTVA NA PODRUČJU ZAGREBA,
GORSKOG KOTARA I HRVATSKOG
PRIMORJA TIJEKOM MEĐURATNOG
RAZDOBLJA (1918. – 1940.)**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2024.



SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA POVIJEST

Karla Franjković

**DRUŠTVENO-POLITIČKA OBILJEŽJA
RADNIŠTVA NA PODRUČJU ZAGREBA,
GORSKOG KOTARA I HRVATSKOG
PRIMORJA TIJEKOM MEĐURATNOG
RAZDOBLJA (1918. – 1940.)**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Mijo Beljo
Sumentorica: Nikolina Šimetin-Šegvić, mag. hist.

Zagreb, 2024.

Društveno-politička obilježja radništva na području Zagreba, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja tijekom međuratnog razdoblja (1918.- 1940.)

Sažetak

Radništvo se kao društveni sloj na prostoru Hrvatske počinje oblikovati u drugoj polovici 19. stoljeća u sklopu tvornica koje su uvelike imale obilježja manufakturnih radnji te u obliku sezonskog radništva u drvenoj industriji. Tada nastaju i prva društva potpornog karaktera s ciljem poboljšanja ukupnog društvenog položaja ovog sloja u nastajanju, a u njima su vodeću ulogu imali obrtnici. Stvaranjem nove države nakon Prvog svjetskog rata, Kraljevstva SHS, poslijeratna obnova očitovala se u ubrzanoj industrijalizaciji potaknutoj određenim ekonomskim politikama poput one carinske te je stvoren privid ekonomskog blagostanja, prisutan do izbijanja velike gospodarske krize 1931., iako su mu u pozadini stajale nebrojene nepravilnosti („spekulacije“) u kojima su sudjelovali i najviši državni dužnosnici. S obzirom na dva proučavana aspekta radništva vidljiva iz naslova, rad se može podijeliti na dva dijela premda to nije strogo naznačeno. Prvi se dio bavi razvojem industrije, posebno najrazvijenijih grana, na tematskim područjima kroz drugu polovicu 19. st. te u godinama nakon Velikog rata u sklopu novog tržišta ustrojenog prema načelima kapitalizma. Nakon toga slijedi prikaz društvenih obilježja radništva (stambenih, radnih, prehrambenih, obrazovnih i dr.) sa njihovim specifičnostima uvjetovanim područjem, naročito u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju. Drugi dio, točnije četvrto i peto poglavlje, obuhvaća političku dimenziju izraženu kroz borbu nekoliko najvećih međuratnih političkih stranaka za naklonost radništva kao novog društveno-političkog čimbenika uzimajući u obzir da je 1920. uvedeno opće pravo glasa za sve muškarce starije od 21 godinu, stoga se ova borba odvijala na dvama poljima; sindikalnom i čistom političkom (izbornom, do proglašenja diktature 1929.) što je detaljno prikazano kroz literaturu potkrijepljenu arhivskim izvorima. Tako je određeni prostor posvećen nastanku i razvoju reformističke, „građanske“ struje (HSS, SPJ) te samostalnom akteru unutar revolucionarne struje radničkog pokreta, Komunističkoj partiji Jugoslavije kao i osnutku Komunističke partije Hrvatske 1937. godine.

Ključne riječi: radništvo, Zagreb, Gorski kotar, Hrvatsko primorje, Kraljevina Jugoslavija, industrija, seljaštvo, socijaldemokracija, komunizam, sindikati, kapitalizam, Hrvatska seljačka stranka, Komunistička partija Hrvatske

Socio-political characteristics of working class in the area of Zagreb, Gorski Kotar and Hrvatsko primorje during the interwar period (1918 - 1940)

Abstract

Working class as a social stratum in Croatia began to take shape in the second half of the 19th century in factories that mostly had the characteristics of manufacturing shop and in the form of seasonal labor in the wood industry. It was then that the first societies of a supporting nature were created with the aim of improving the overall social position of this nascent layer, and craftsmen played a leading role in them. With the creation of a new state after the First World War, the Kingdom of SHS, the post-war reconstruction manifested itself in accelerated industrialization stimulated by certain economic policies such as customs, and a semblance of economic well-being was created, present until the outbreak of the great economic crisis in 1931, although in the background there were countless irregularities ("speculations") in which the highest state officials also participated. With regard to the two studied aspects of visible from the title, this paper can be divided into two parts, although it is not strictly indicated. The first part deals with the development of industry, especially the most developed branches, in thematic areas through the second half of the 19th century and in the years after the Great War as part of the new market organized according to the principles of capitalism. This is followed by a presentation of the social characteristics of working class (housing, work, food, education, etc.) with their specificities determined by the area, especially in Gorski kotar and Hrvatsko primorje. The second part, more precisely the fourth and fifth chapter, covers the political dimension expressed through the struggle of several of the largest interwar political parties for the favor of workers as a new socio-political factor, taking into account that in 1920 universal suffrage was introduced for all men over the age of 21, therefore this fight took place on two fields; trade union and purely political (electoral, until the proclamation of the dictatorship in 1929), which is presented in detail through literature supported by archival sources. Thus, a certain space is dedicated to the emergence and development of the reformist, "civic" current (HSS, SPJ) and an independent within the revolutionary current of the worker's movement, the Communist Party of Yugoslavia, as well as the founding of Communist Party of Croatia in 1937.

Key words: working class, Zagreb, Gorski kotar, Hrvatsko primorje, Kingdom of Yugoslavia, industry, peasantry, socialdemocracy, communism, trade unions, capitalism, Croatian Peasant Party, Communist Party of Croatia

Sadržaj

1. Uvod	2
2. Društveno-gospodarske prilike od prvih industrijskih pothvata do sloma Kraljevine Jugoslavije na hrvatsko-slavonskom i primorskom području	6
2.1. Općenito o razvoju industrije i kvantitativnoj genezi radničkog sloja u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji te na primorskom području tijekom druge polovice 19. stoljeća do 1914. godine	6
2.2. Obilježja ekonomskog razvoja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, Zagrebu, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju u međuratnom razdoblju	11
2.3. Društvene prilike	20
3. Socijalna i ekonomska obilježja radništva	22
4. Razvoj sindikalnog organiziranja u Hrvatskoj između dva svjetska rata s posebnim osvrtom na područje Zagreba, Gorskog kotara i Hrvatskog Primorja	35
4.1. Prvi radnički sindikati i društva u Hrvatskoj	36
4.2. Hrvatski radnički savez – radnička organizacija pod okriljem HSS-a	40
4.3. Radnički sindikati, previranja u radničkom pokretu i štrajkaški pokret tijekom međuratnog razdoblja	50
5. Širenje komunističkih ideja od 1931. godine i njihov utjecaj na radništvo Gorskog kotara i Hrvatskog primorja	69
5.1. Obnova komunističke djelatnosti od 1931. i osnivanje Komunističke partije Hrvatske	69
5.2. Gorski kotar	74
5.3. Hrvatsko primorje.....	79
6. Zaključak	85
7. Literatura	89

1. Uvod

Hrvatsku povijest u razdoblju između dva svjetska rata obilježio je izlazak iz jedne te ulazak u novu državnu zajednicu, odnosno raspad Austro-Ugarske Monarhije, potom formiranje kratkotrajne Države Slovenaca, Hrvata i Srba čije je teško stanje na unutarnjem i vanjskom planu (talijanska okupacija područja na istočnom Jadranu i nepopustljivost Kraljevine Italije pri rješavanju „jadranskog pitanja“, nepriznatost od strane članica Antante) iznjedrilo kao rješenje brzo ujedinjenje sa Kraljevinom Srbijom. Unatoč međusobnom neslaganju političkih predstavnika Države SHS oko dinamike i (ne)definiranja uvjeta pod kojim će se ujedinjenje provesti, ono je svečano proglašeno 1. prosinca 1918. u Beogradu od strane regenta Aleksandra I. Karađorđevića. Dakle, ovaj rad obuhvaća vremensko razdoblje od 1918. godine do događaja nakon proglašenja Banovine Hrvatske 1939., točnije vremena neposredno prije napada sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju i njenog raspada 1941. godine. Ono se u historiografiji ujedno označava kao međuratno razdoblje ili u kraćem obliku „međuraće“ u Hrvatskoj.

U novim gospodarsko-političkim okolnostima, koje će biti objašnjene i detaljno razmotrene u sklopu ovog rada, a koje su nakon ujedinjenja Države SHS i Kraljevine Srbije sa Crnom Gorom u Kraljevstvo SHS početkom prosinca 1918. bile obilježene i determinirane različitim stupnjem gospodarske razvijenosti zemalja koje su činile novu državu, zatim velikom gospodarskom krizom između 1929. i 1935. godine te gospodarskim programima državne vlasti uvelike neusklađenima s tadašnjom ekonomskom snagom zemlje, pojavljuje se veoma važno i kompleksno pitanje - socijalno pitanje. Ono se u prvom redu odnosilo na rješavanje pitanja pripadnosti zemlje seljacima što se pokušalo riješiti agrarnom reformom, potom kroz skrb za ratnu siročad, invalide i obitelji poginulih vojnika iz „Velikog rata“ kojih je bilo ubrajajući samo žrtve s prostora Hrvatske oko 140 tisuća. U središtu ovog pitanja bio je i položaj društvenog sloja koji se u hrvatskim zemljama počeo formirati tijekom druge polovice 19. stoljeća kada dolazi do razvoja industrije, čija je dinamika razvoja nakon ekonomske krize 70-ih godina bila ovisna o politici ugarske vlade i stranom kapitalu koji je imao tendenciju „doziranja“ industrijskog razvoja Hrvatske, ovisno o vlastitim interesima.¹ Riječ je o radništvu koje će svoja precizna obilježja i granice, u odnosu prema obrtništvu uz koje su tvornički radnici svrstavani unutar ekonomskih

¹Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)* (Zagreb: Naprijed, 1991), 187., Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije* (Zagreb: Informator, 1968), 305.

statistika s početka 20. stoljeća, poprimiti u promatranom razdoblju. Ovo razdoblje obilježeno je i razvojem svijesti o potrebi međusobnog organiziranja u svrhu povećanja vrlo niskih nadnica, regulacije radnog vremena te posebno rada žena i djece, poboljšanja uvjeta rada, odabira predstavnika radništva pojedine industrije za sklapanje ugovora s poslodavcem kao i obostrano dogovaranje uvjeta kako ne bi došlo do štrajka - metode radničke borbe s kojom su se radnici u ovom periodu sve više upoznavali i njome se služili u ostvarenju svojih ciljeva. Sastavni dio radničkog pokreta između dva svjetska rata čine i nosioci boljševičkih, odnosno komunističkih ideja, koji su se s istima upoznali boreći se na istočnom frontu sa ruskim vojnicima u prethodnom ratu. Upravo će takve ideje biti osnova revolucionarnog krila radničkog pokreta koje će svoju političku inačicu zadobiti unutar Komunističke partije Jugoslavije, a potom i Komunističke partije Hrvatske.

Kada je riječ o područjima na kojima su radništvo i predstavnici tog sloja ostvarili značajniju političku djelatnost, može se reći da je ona bila prisutna u gotovo svim dijelovima Hrvatske; od Istre i Dalmacije preko Zagreba i Podravine do Slavonije, posebice tijekom drugog desetljeća 20. stoljeća. Međutim, u ovom će radu biti prikazana socijalna, ekonomska i politička obilježja radništva na prostoru grada Zagreba te Gorskog kotara i Hrvatskog primorja kao područja s razmjerno najmanjom zastupljenošću u dosadašnjoj historiografskoj literaturi što se tiče međuratnog razdoblja. Budući da je tijekom postojanja Kraljevine SHS došlo do nekoliko administrativno-teritorijalnih promjena (kao i promjene samog naziva države u Kraljevinu Jugoslaviju 1929. godine), od reorganizacije iz županija kao ostatka Austro-Ugarske u oblasti 1922., potom podjele na banovine 1929., u naslovu rada kao i kroz cijeli rad upotrijebljeni su geografski nazivi tih područja. Međutim, koristit će se i konkretni nazivi upravno-teritorijalnih jedinica u čijem su sastavu u određenom trenutku bile dvije relevantne regije i područje Zagreba. Gorski kotar planinska je regija koja se prostire od riječkog zaleđa do nizinskih predjela Ogulinsko-plašćanske udoline, koju će se dotaknuti u ovom radu, te Like na jugoistoku.² Za prostor Hrvatskog primorja postoji nekoliko određenja njegovih krajnjih točaka. Govoreći o Hrvatskom primorju kao povijesnom nazivu, ono se proteže od rijeke Rječine na sjeveru do

²“Gorski kotar” u *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristup ostvaren 1.V.2024. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/gorski-kotar>

naselja Tribanj na jugu te obuhvaća otoke Krk i Rab.³ Janjatović i Strčić pomiču južnu granicu Hrvatskog primorja nešto sjevernije, u mjesto Lukovo, a navedenim otocima pribrajaju i otok Pag.⁴ Na osnovi arhivskih izvora, postojeće literature i sjećanja sudionika, u središtu razmatranja bit će obalni dio Primorja od Sušaka do Senja sa vinodolskim zaleđem. Ova su područja odabrana ponajprije prema kriteriju geografskih i, ovisnih o njima, gospodarskih obilježja koja su odredila oblikovanje radništva na tim područjima. Prostor grada Rijeke neće biti obuhvaćen jer je ona od potpisivanja Rapallskog ugovora kao rješenja „jadranskog pitanja“ u studenom 1920. imala status neovisne države, a Rimskim ugovorima iz 1924. postala je sastavnim dijelom Kraljevine Italije.

Pregledom historiografskih djela koja se bave ovim razdobljem može se uočiti da među njima dominiraju političke teme, ponajprije politički događaji i akteri koji su u njima sudjelovali poput Stjepana Radića, Vladka Mačeka, Svetozara Pribićevića, kralja Aleksandra Karađorđevića i njegova nasljednika, namjesnika i kneza Pavla Karađorđevića, Milana Stojadinovića i drugih. Društvene promjene i gospodarski procesi koji su se odvijali tijekom međuraća također su zastupljeni, no u manjoj mjeri, stoga je za potrebe pisanja ovog rada konzultirano nekoliko djela ekonomskih povjesničara poput Mije Mirkovića (*Ekonomska historija Jugoslavije*) i Igora Karamana (*Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*). Društvene prilike, i s njima povezan položaj radništva, istražene su i opisane u sklopu historiografskih radova povjesničarke Mire Kolar-Dimitrijević (*Radni slojevi Zagreba od 1918.-1941., O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata*) te nekoliko autora unutar sinteze *Prijelomna vremena: hrvatske zemlje nakon 1918.* kojoj je glavna urednica Suzana Leček, a veliku važnost za ovu temu unutar te sinteze imaju poglavlja pod naslovom *Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja do 1945.* autora Ivica Šute i *Socijalna politika nakon 1918. godine* čiji je autor povjesničar Darko Dukovski. Najveći dio postojeće literature odnosi se na sindikalna udruživanja, političku orijentaciju sindikata kao reformskog (legalnog) krila radničkog pokreta te djelatnosti nositelja komunističke ideologije koji postupno jačaju na promatranim područjima unatoč zakonskim zabranama i represiji policije Kraljevine Jugoslavije, tzv. žandarmerije. O tome su iscrpno pisali autori Bosiljka Janjatović, Mihael Sobolevski, Ivan Jelić, Vlado Oštrić, ujedno djelatnici Instituta

³“Hrvatsko primorje” u *Proleksis enciklopedija, online izdanje*. Pristup ostvaren 1.V. 2024.

<https://proleksis.lzmk.hr/27228/>

⁴Bosiljka Janjatović i Petar Strčić, “Dva spisa državnog tužioca u Sušaku 1934. god. o članovima i simpatizerima KPJ” u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, ur. Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 637.

za historiju radničkog pokreta tijekom druge polovice 20. stoljeća. Taj je institut bio, govoreći samo o SR Hrvatskoj, najvažnija ustanova za društveno-povijesna istraživanja. Imajući na umu društvenu skupinu na koju su se vlasti SFRJ tijekom druge polovice 20. stoljeća najviše referirale kao na “povijesni subjekt”, ta su se istraživanja usmjerila upravo na radništvo i sve njegove značajke od početaka razvoja industrije u 19. stoljeću pa do međuratnog razdoblja. U skladu s takvim povijesno-političkim kontekstom, ali i svrhom djelovanja Instituta, razumljivo je da najveći dio literature o ovoj temi dolazi iz pera navedenih povjesničara pri čemu je moguće uočiti karakteristike znanstvenog diskursa toga vremena kao što je u prvom redu marksistička terminologija istaknuta kroz pojmove *radnička klasa*, *kapitalisti*, *buržoazija*, *rezervna armija rada* i sl. kao i na određenim mjestima primjetan kritički ton kada je riječ o razvoju kapitalističkog tržišta te o političkim strankama koje su ga zagovarale (primjerice, H/R/SS), stoga će se opisana terminologija zamijeniti onom kakva se danas upotrebljava u znanstvenom diskursu, a pored subjektivno-kritičkih tonova (ovisno o relevantnosti) bit će navedeno ime autora/ice istih. Međutim, svrha je dubljeg istraživanja radničkog pokreta, kroz arhivske izvore i dostupnu literaturu u ovom radu, postići bolje razumijevanje događaja između Prvog i Drugog svjetskog rata na opisanim područjima kao i društvenih te posebice političkih kretanja i djelovanja koja će generirati događaje uoči, tijekom i nakon Drugog svjetskog rata. U sklopu toga, kroz istraživanje i pisanje rada nastojat će se dati odgovor na nekoliko istraživačkih pitanja. Prvo od njih odnosi se na sam proces stvaranja radničkog sloja tijekom razvoja većih industrijsko-tvorničkih pothvata što će u najvećem dijelu biti obrazloženo u poglavlju “Socijalna i ekonomska obilježja radništva”, no za to će biti potrebno prethodno obrazloženje gospodarskih uvjeta i kretanja od početka razvoja industrije koji se događao u vrijeme pripadanja ovih područja Austro-Ugarskoj Monarhiji. Zatim će se razmotriti pitanje je li radnički pokret općenito u Hrvatskoj, od svojih početaka koji se javljaju pred kraj 19. stoljeća, socijalistički orijentiran te jesu li u pomaganju poboljšanja socio-ekonomskog položaja radnika sudjelovali i drugi društveni slojevi? Konačno, pitanje koje će dobiti odgovor u posljednjim poglavljima gdje će se detaljno prikazati djelatnost komunista iz Zagreba, Gorskog kotara i Hrvatskog primorja kroz arhivske izvore (HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika), ali i sjećanja nositelja komunističkih ideja na tim područjima. Pitanje se odnosi na činjenicu kako su međuratni komunisti zamišljali komunističko društvo kojem su težili kao umnogome pravednijoj inačici društvenog

organiziranja i življenja, odnosno je li ono trebalo imati totalitarni ili demokratski oblik političkog poretka.

2. Društveno-gospodarske prilike od prvih industrijskih pothvata do sloma Kraljevine Jugoslavije na hrvatsko-slavonskom i primorskom području

Sljedeće poglavlje sastavljeno je od tri potpoglavlja od kojih prvo donosi pregled najvećih industrijskih i tvorničkih pogona pokrenutih u razdoblju od sredine 19. stoljeća do pred Prvi svjetski rat na trima proučavanim područjima, prije svega, prema kriteriju broja radnika u istima. Drugi dio daje širu sliku općeg gospodarskog stanja u Hrvatskoj, raspodjelu radne snage prema djelatnostima te ekonomske prilike u svakom od navedenih područja. Treći dio odnosi se na najznačajnije društvene prilike u sklopu kojih se oblikovao radnički sloj i njegov pokret u međuraću kao što je urbanizacija i usporedno s njom deruralizacija te priljev stranog činovništva.

2.1. Općenito o razvoju industrije i kvantitativnoj genezi radničkog sloja u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji te na primorskom području tijekom druge polovice 19. stoljeća do 1914. godine

Prvi industrijski pothvati u punom smislu riječi razvijaju se u hrvatskim zemljama od sredine 19. stoljeća kada manufakturni specijalizirani rad biva postupno potisnut tvorničko-industrijskim radom sve više pokretanim uz pomoć parnog stroja. Njihovo glavno obilježje u središnjoj Hrvatskoj i Slavoniji, osim što su bili pokrenuti od strane veleposjednika uglavnom na vlastitim imanjima i u blizini raspoloživih izvora sirovina, bila je usmjerenost na preradu tih sirovina, prvenstveno drveta među kojima je raširena proizvodnja bačvarskih dužica za izvoz na područje Njemačke i Francuske, potom šećerne repe, kože i žitarica. Prerada se vršila pomoću već navedenog parnog stroja, no još uvijek su prisutne i vodna snaga rijeka i potoka te ručni rad koji je bio zastupljen ponajviše u svilarama do njihovog propadanja početkom šezdesetih godina 19. stoljeća zbog bolesti dudova svilca.

Na području Zagreba do početka 20. stoljeća dolazi do razvoja više vrsta industrije, a veliki dio njih razvija se iz manufakturne djelatnosti, poput tekstilne, prehrambene i industrije obuće. Do tada je Zagreb, koji u međuraću poprima izgled modernog srednjoeuropskog grada, postao važno političko i gospodarsko središte zbog priljeva velikog broja okolnog stanovništva

koji je znatno izraženiji nakon izgradnje željeznice. U ovom su pregledu navedeni konkretni primjeri onih vrsta industrije koje su zapošljavale najviše radnika do Prvog svjetskog rata (koje su prema statističkim podacima iz 1890. imale više od 100 radnika)⁵ pa i nakon toga, odnosno koje su po broju manualnih radnika najrelevantnije za ovaj rad. Tako su u Zagrebu od drvne industrije djelovale 4 pilane od kojih najstarija s pripadajućom tvornicom parketa potječe iz 1872. godine i broji 150 radnika.⁶ Slijedi tvornica kože ili „zagrebačka kožarnica“ (osnovana 1868. zalaganjem domaćih gradskih poduzetnika), ujedno najveća takva tvornica u hrvatskim zemljama. Horvat pomoću brojki detaljno prikazuje njezin razvoj sve do rata od čega je najvažnije izdvojiti početni broj radnika (200), zatim njihovo radno vrijeme koje je bilo 10 sati na dan i nadnicu koja je ovisila o položaju radnika u proizvodnji; „60 novčića do 3 forinta, za radnike u konfekcijskom zavodu, a „70 novčića do 1 forint i 20 novčića“ za nekvalificirane radnike.⁷ Najveće proširenje tvornice 1898. donijelo je i najveći broj ukupno zaposlenih radnika, njih 850, a proizvodilo se u najvećoj mjeri za potrebe vojske jer konkurencija iz Njemačke, Italije, Češke nije dopuštala izvoz na vanjsko tržište.⁸ Postojali su brojni pothvati za proizvodnju obuće posebice nakon ukidanja cehovskih ograničenja 1872., no do međuratnog razdoblja oni imaju karakter obrtnih, a ne industrijskih radnji (*njihova razlika bit će objašnjena u trećem poglavlju*). Na trećem mjestu nalazi se tvornica papira osnovana 1895., međutim od kraja Prvog svjetskog rata do krize 1929. zbog brojnih po nju nepovoljnih okolnosti ona vrlo slabo posluje. Pothvata u sklopu tekstilne industrije na području Zagreba, ali i cijele Hrvatske, gotovo nema do međuraća osim Tvornice pamučne robe Vilima Reinera i predionice pamuka u Duga Resi (osnovana 1884.) sa 1500 radnika. Posljedica je to monopola austrijskih pokrajina na prodaju pamučne robe, stoga opći uspon ove industrije slijedi između dvaju svjetskih ratova.⁹ Zbog njihove važnosti unutar zagrebačke tradicionalne industrije, treba još spomenuti zagrebački paromlin iz 1862., zagrebačku pivovaru i tvornicu kavinih surogata („Franck“) sa zaposlenih 200 radnika.¹⁰ U Zagrebu je u ovo vrijeme otvoreno više pogona kemijske industrije u vlasništvu domaćih poduzetnika.

⁵Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, 180.

⁶Rudolf Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, (Zagreb: Agram, 1994), 332.

⁷*Isto*, 316.

⁸*Isto*, 316-17.

⁹Mira Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba (1918-1931)*, (Zagreb: IHRP, 1973.), 220-21.

¹⁰Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, 299.

Uz pojedine vrste obrta i stočarstvo, šumsko-pilanska i drvno-prerađivačka industrija (slabijeg stupnja) čine glavnu industrijsku djelatnost u Gorskom kotaru do i nakon Prvog svjetskog rata. Za sada je dovoljno istaknuti najveće i najznačajnije pogone, uglavnom pilane podignute nakon izgradnje ceste Karlovac-Rijeka poznate pod nazivom „Lujzijana“. Nakon 1850-ih i dalje se podižu pilane na vodeni pogon u brojnim naseljima; Lokve, Crni Lug, Mrzloj Vodici, Otoku Oštarijskom, Fužinama. Poznati primjeri pilana koje su se služile parnim strojem bile su Durbešićeva pilana u Crnom Lugu, Velestijeva u Prezidu i Schlesingerova pilana u Vrbovskom.¹¹ Šumska eksploatacija Gorskog kotara nastavit će se intenzivnije tijekom međuratnog razdoblja zbog usmjerenosti na podizanje tvornica koje su trebale obrađivati ponajprije domaće sirovine.

Na riječkom i primorskom području od najznačajnijih i najvećih industrijsko-poduzetničkih dostignuća treba izdvojiti rafineriju nafte i ljuštionicu riže pokrenute 1882. godine koje su do Prvog svjetskog rata zapošljavale do oko 400 radnika. Od ostalih velikih i srednjih industrijskih postrojenja na širem riječkom području Karaman izdvaja Tvornicu papira na Sušaku (otvorenu 1821.), tvornicu duhana sa prevladavajućom ženskom radnom snagom, zatim Tvornicu torpeda Whitehead & Co (otvorena 1874., nastala iz radionice strojeva) koja je brojila gotovo tisuću radnika uoči rata.¹² Pored njih, u Rijeci je tijekom druge polovice 19. stoljeća djelovalo mnoštvo manjih pogona po svom opsegu i broju zaposlenih radnika (do 100 radnika) među kojima valja spomenuti Prvu riječku tvornicu parketa te tvornicu drvene ambalaže, tvornicu čokolade i bombona, tvornicu likera i ulja. Zajedničke karakteristike navedenih tvornica i poduzeća jesu to da su bile u vlasništvu stranaca, pretežno Mađara, i da je 75 posto njih bilo pokretano snagom parnih strojeva.¹³ Među najvažnijim privrednim djelatnostima toga područja kojima gravitira i primorsko stanovništvo od Sušaka preko Bakra sve do Senja bila je brodogradnja te pomorska trgovina, poglavito izvoz hrastovih dužica iz unutrašnjosti te šećera i brašna do početka 20. stoljeća. Suočena sa tehničkom revolucijom manifestiranom u prijelazu sa upotrebe jedrenjaka na parobrode kao i sa favoriziranjem Trsta kao glavne izvozne luke od strane Austrije, riječki se trgovci okupljeni u Trgovačkoj komori više puta obraćaju nadležnim ugarskim tijelima. Intencija je prije svega bila da se riječka luka proširi i nadogradi. Stanje se donekle

¹¹Isto, 325.

¹²Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, 156.

¹³Isto, 159.

popravilo 1906. osnutkom „Brodogradilišta Danubius“ u vlasništvu jedne budimpeštanske tvrtke čije su narudžbe prema Rijeci bile vezane uz ratnu mornaricu, točnije podmornice i bojne brodove.¹⁴ Pojava parobroda i drugih, kompleksnijih zahvata u brodograđevnoj industriji iziskivala je posebnu kvalifikaciju radnika za obavljanje poslova u istoj pa se može reći da u desetljeću pred Prvi svjetski rat dolazi do formiranja „pravih“ lučkih radnika o kojima će više biti riječi u narednim poglavljima. Na području Sušaka (Martinšćica) 1896. počinje raditi brodogradilište „Lazarus“ za potrebe popravka ribarskih i trgovačkih brodova koje od 1948. nosi naziv „Viktor Lenac“. Njegov ogranak pokrenut je 1900. u Kraljevici koji je ubrzo od manjih narudžbi počeo s gradnjom brodova od čelika (1908. prvi takav brod na istočnom Jadranu) što je iziskivalo veći broj radne snage – uoči rata brodogradilište je imalo oko 900 radnika.¹⁵ Tijekom rata proizvodnja se usmjerava na podmirivanje austro-ugarskih ratnih potreba pa pogon u Kraljevici proizvodi podmornice, razarače, remorkere i slično oružje te uz to popravlja i trgovačke brodove.¹⁶ Za daljnji razvoj riječke luke važno je spomenuti izgradnju željezničke pruge koja je bila nastavak na dionicu Zagreb-Karlovac završenu 1865. godine. Pruga je otvorena za promet 23. listopada 1873. čime je čitav kontinentalni dio od Budimpešte preko Zagreba, iako prolazi preko zahtjevnog terena prepunog strmih uspona i naglih padova kao što je dionica Meja-Plase, dobio izlaz na more u Rijeci. Međutim, u projektiranju i izgradnji pruge sudjelovali su isključivo Mađari pri čemu su odbijeni prijedlozi i rješenja koji su išli u korist usmjeravanja pruge preko Velike Kapele prema današnjoj Vinodolskoj općini te od nje prema Bakru i Kraljevici kako oni i ostala primorska mjesta ne bi postali riječki privredni konkurenti.¹⁷ Pruga Zagreb-Karlovac-Rijeka, jednako kao i propast jedrenjaka, negativno je utjecala na razvoj grada Senja. On je do inkorporacije u sastav hrvatskih zemalja, točnije Vojne krajine 1776., proživljavao svoje „zlatno doba“ vođen izravnom gospodarskom politikom bečkih krugova. Godine 1779. povezan je tzv. Jozefinskom cestom s Karlovcem kojom su se prevozile hrastove dužice za izvoz na francusko tržište. Unatoč zahtjevima istaknutih poduzetnika, kao i značajnim idejnim nacrtima za gradnju željeznice prema Senju, svi su oni ostali nerealizirani. Godine 1894. privredna stagnacija Senja i prateće siromaštvo stanovnika ublaženo je otvaranjem podružnice

¹⁴Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, 331.; Vladimir Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820.-2005.)*, (Zagreb: HAZU, 2012), 384.

¹⁵R. Grubišić, „Brodogradilište Kraljevica“, *Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Hrvatska tehnička enciklopedija*. Ažurirano 18. svibnja 2023. Pristup ostvaren 7.VII. 2024. <https://tehnika.lzmk.hr/brodogradiliste-kraljevica/>

¹⁶*Isto.*

¹⁷Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, 157.

spomenute riječke tvornice duhana u kojoj su većinu radne snage činile žene i djevojke iz bližih i daljnjih naselja dok je voditelj tvornice bio lokalni iskusni stručnjak na tom području Juraj Vidmar iz Sv. Jurja.¹⁸ Nakon dvije godine, tvornica se osamostaljuje i djeluje kao zasebna tvrtka. Valja skrenuti pozornost na još jednu djelatnost po kojoj je Hrvatsko primorje bilo poznato do kraja 19. stoljeća. Riječ je o klesarstvu kojim su se bavili žitelji Crikvenice i Novog Vinodolskog izrađujući kamene stube i dovratnike. Ovo ih je zanimanje odvelo i u prekomorske zemlje, primjerice u Afriku tijekom gradnje Sueskog kanala u 60-im godinama 19. stoljeća.¹⁹

Početni razvoj industrije u hrvatskim se zemljama događao usporedno sa značajnim političkim i upravno-teritorijalnim promjenama koje su odredile njegove razmjere i (nove) glavne nosioce za to potrebnog kapitala. Godine 1867. Austro-ugarskom nagodbom određena je pripadnost Banske Hrvatske i Slavonije te Vojne krajine i grada-luke Rijeke ugarskom dijelu monarhije, a sljedeće godine sklopljena je Hrvatsko-ugarska nagodba, jedinstvena u Monarhiji, kojom su Banska Hrvatska i Kraljevina Ugarska precizno razgraničile zajedničke poslove od autonomnih. Gospodarska pitanja (izuzev poljoprivrede) uključujući željeznice, poštu, industriju, obrt, bankarstvo i kreditne politike, ušla su u skupinu zajedničkih poslova o kojima se odlučivalo u Ugarskom saboru koji je formalno nazivan zajedničkim ugarsko-hrvatskim saborom. Time je gospodarstvo Banske Hrvatske i Slavonije podređeno ugarskim, a njegovim posredstvom i brojnim stranim čimbenicima iz zapadnih dijelova Monarhije što je potisnulo aktivne pokušaje domaćih poduzetničkih krugova te se od tada u literaturi često govori o gubitku privredne i financijske samostalnosti Hrvatske.²⁰ Ovo je najviše došlo do izražaja nakon sloma bečke burze 1873. i kratkotrajne krize u monarhiji. Mirković ove strane čimbenike opisuje kao „doseljene spekulante“ u državnim službama, trgovce, industrijalce i bankare koji kroje tržište prema svojoj mjeri.²¹ Buđenje hrvatskih poduzetničkih krugova nastupa petnaest godina pred Veliki rat što je vidljivo i po godinama osnivanja pojedinih tvorničkih pothvata iz ovog pregleda. Iako je takva privredna politika, koja se može okarakterizirati kao kolonijalna prema Hrvatskoj ostavljajući je u najvećoj mjeri agrarnom zemljom po društveno-gospodarskoj strukturi, bila negativna, Hrvatska će u novu državnu zajednicu ipak ući kao razvijena zemlja.

¹⁸Miroslava Despot, “Tvornica duhana u Senju, njen postanak, razvoj i prestanak rada (1894—1945.) Prilog privrednoj povijesti Hrvatskog primorja”, *Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 6 (1975), br. 1: 412-414., pristup ostvaren 6. VII. 2024. <https://hrcak.srce.hr/136738>

¹⁹Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, 260.

²⁰Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, 184.

²¹Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 305.

2.2. Obilježja ekonomskog razvoja u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, Zagrebu, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju u međuratnom razdoblju

Ulaskom Hrvatske u novu državnu zajednicu sa Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom, koja će obilježiti sve aspekte njezine povijesti između dva svjetska rata, dolazi do nastanka novog tržišta na kojem su Hrvatska i Slovenija bile najrazvijenije zemlje potječući iz bivše austro-ugarske države. Sudionici tog tržišta nosili su sa sobom različite ekonomske i društvene odnose što je uvelike otežalo prijeko potrebno stvaranje jedinstvenog privrednog sustava.²² Ključno obilježje unificiranog jugoslavenskog tržišta bio je razvoj kapitalizma i njemu svojstvenih gospodarskih aktivnosti; pronalazak uvjeta za akumulaciju kapitala i stvaranje privatnih poduzeća uz korištenje državnih poticaja, potom formiranje monopola na tržištu za ta poduzeća pri čemu dolazi do konkurencije koja je bila glavno obilježje odnosa među tvrtkama i poduzetnicima u sklopu rastućeg kapitalizma.²³ Veliki broj ljudi diljem Kraljevine SHS iskoristio je gospodarsku politiku koju je država sa središtem u Beogradu počela provoditi i poticati, a to su činili na nekoliko načina bilo kroz podizanje kredita, ulaganje vlastite uštede ili uz pomoć prijatelja/poznanika izvan Kraljevine.

Potrebno je istaknuti dvije faze koje su historiografi baveći se ovim razdobljem uočili, a one se razlikuju prema razvojnim gospodarskim trendovima, društvenoj i političkoj situaciji kao i vanjsko-političkim odnosima.²⁴ Prva faza trajala je od 1918. ili od donošenja prvog (Vidovdanskog) ustava 1921. do pojave velike gospodarske krize 1929., a na ovim prostorima najintenzivnije se očitovala 1933. godine. U tom je stadiju došla do izražaja nezrelost države u razvoju kapitalističkog načina privređivanja koja se očitovala, između ostaloga, kroz činjenicu da nagli kvantitativni rast poduzeća nije pratila kvaliteta istih, odnosno njihovo poslovanje bilo je obilježeno pojavom koju Mirković naziva „spekulacijom“.²⁵ Ono se može najjednostavnije objasniti kao nepravilnost u poslovanju, koruptivno djelovanje i/li krijumčarenje koje je nerijetko vodilo do neuspjeha i društvenih napetosti, a na korupciju nisu bile imune ni osobe iz političkog života poput zagrebačkog gradonačelnika Vjekoslava Heinzela (1920.-1928.). Ipak, takvo ponašanje rastućeg broja poduzetnika u cijeloj zemlji nije zasjenio opću ekonomsku sliku cijelog

²²Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, 280.

²³Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 309.

²⁴Bosiljka Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, (Zagreb: Političke teme, Biblioteka suvremene političke misli, 1983), 16.

²⁵Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 310.

prvog desetljeća postojanja „prve“ Jugoslavije, točnije do godina (1925.-1929.) koje su počele nagoviještati veliku gospodarsku krizu. Bilo je to vrijeme ekonomskog prosperiteta izraženog kroz značajan rast poduzeća na polju industrije, trgovine, bankarstva, u poljoprivredi su se bilježili značajni viškovi.²⁶ Potonje je potaknulo izvoz žitarica, mesa i brašna u zapadne zemlje koje su bilježile deficit istih, a uvozili su se ponajviše strojevi za rad u poljoprivredi kao i oprema za industriju. Raste broj radnika „prve generacije“ koji odlaze sa sela u gradove, no s obzirom na specifičnu političku okolnost ograničenog parlamentarnog života, zabrane komunističkog djelovanja te privida ekonomskog (industrijskog) razvoja, nema očitih trvenja među društvenim slojevima, iako je položaj radnika (kako će se vidjeti u trećem poglavlju) bio loš. Od političkih značajki ovog perioda valja naglasiti centralističko-unitarističko uređenje praćeno zaoštavanjem nacionalnog pitanja. Vraćajući se na pojam spekulacija, one su prvenstveno zabilježene pri konverziji krune u jugoslavenski dinar u omjeru 4:1 dok su vlasnici starih srpskih dinara nove dobivali u omjeru 1:1. Ovo je također pridonosilo nezadovoljstvu i međunacionalnim napetostima, budući da su krune posjedovali žitelji Hrvatske i Slovenije, što je potrajalo sve do ekonomske stabilizacije novog dinara 1925. i zakonske stabilizacije 1931. godine.²⁷ Nezadovoljstvo se očitovalo i među radnicima na području Hrvatske i Slovenije budući da je ovakva nepravедna pretvorba u dinare značila manju zaradu od onih koji žive u krajevima s glavnom valutom dinarom. Spekulativno poslovanje zabilježeno je u poslovanju s valutama, vrijednosnim papirima te u trgovini pšenicom i kukuruzom.²⁸ Druga faza počinje stišavanjem velike gospodarske krize, točnije 1935. godine. Godine 1929. kralj Aleksandar ukinuo je Vidovdanski ustav, raspustio Narodnu skupštinu i proglasio apsolutizam s naglašenim nacionalnim unitarizmom (integralnim jugoslavenstvom) dok građanske stranke, među kojima je bila i najjača hrvatska stranka – HSS, nisu pružale jači otpor novom obliku vladavine.²⁹ Ova je faza trajala do raspada Kraljevine Jugoslavije u travnju 1941. godine. Najvažnija značajka ovog perioda jest uvelike izmijenjena i složena vanjsko-politička situacija izazvana konsolidacijom nacizma u Njemačkoj. Njoj se u gospodarskom smislu priklanja jugoslavenska vlada na čelu s Milanom Stojadinovićem te nakon sklapanja Beogradskog sporazuma 1937. Jugoslavija počinje u Njemačku izvoziti sirovine i poluproizvode. Na gospodarskom planu treba još istaknuti državni

²⁶Isto, 311.

²⁷Isto, 310.

²⁸Isto, 312.

²⁹Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 24.

intervencionizam koji se javlja kao posljedica gospodarske krize i koji je za Hrvatsku bio nepovoljan, ponajprije zbog sloma privatnog bankarstva 1931. koji je uključio i propast Prve hrvatske štedionice. Time Zagreb prestaje biti financijsko, ali i industrijsko i trgovačko središte države jer je Štedionica financirala veliki dio hrvatskih industrijskih poduzeća (drvne, električne, kemijske, željezničke...), te se ono seli u Beograd gdje se nalazi središte novih privilegiranih banaka.³⁰ Janjatović je takav državni intervencionizam i njegove posljedice opisala kao „obračun režima s hrvatskom buržoazijom“ pritom stvarajući značajan ekonomski kapital na kojem će dvor temeljiti svoju moć gotovo sve do sloma Kraljevine Jugoslavije.³¹

Pregled gospodarskog stanja u Hrvatskoj (bez okupiranih područja od strane Italije) te na tematskim područjima u međuratnom razdoblju valja započeti dostupnim statističkim podacima među kojima je najrelevantniji i najprecizniji popis stanovništva iz 1931. godine. Hrvatska je tijekom cijelog ovog razdoblja bila agrarna zemlja što znači da je najveći udio njenog stanovništva živio na selu i bavio se poljoprivredom. Prema navedenom popisu, od primarnih djelatnosti (poljoprivrede, ribarstva, šumarstva) živjelo je 76,3% stanovništva, od industrije i obrta 10,7% stanovništva.³² U istoj kategoriji unutar popisa nalaze se trgovina, novčarstvo i promet kao uslužne djelatnosti kojima se bavilo 4,3% stanovnika dok ostatak pripada javnim službama i slobodnim zanimanjima (4,2%) te naposljetku umirovljenicima, rentijerima i studentima (4,5%).³³

Seljaštvo u Hrvatskoj u najvećem je broju živjelo na malom posjedu veličine do 3 hektara na kojem je bilo moguće proizvoditi isključivo za vlastite potrebe, a velikih, rentabilnih imanja (veličine 5 hektara i više) bilo je u malom postotku. Takva usitnjena gospodarstva nisu bila dostatna za zadovoljavanje osnovnih potreba svojih vlasnika i onih koji na njima žive. Taj je problem bio dodatno intenziviran agrarnom prenapučenošću uslijed porasta stanovništva, posebno između 1921. i 1931. godine (za oko 10%), a najviša je bila u tadašnjim kotarevima na području Dalmacije, Dalmatinske zagore i Hrvatskog zagorja, točnije u Splitu, Metkoviću,

³⁰Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 335.; Ivica Šute, “Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja do 1945.” u *Prijelomna vremena:Hrvatske zemlje nakon 1918.*, ur. Suzana Leček, (Zagreb: Matica hrvatska, 2022), 264.

³¹Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 23.

³²Zdravka Jelaska Marijan, „Društvena struktura Hrvatske do 1945. godine“ u *Prijelomna vremena:Hrvatske zemlje nakon 1918.*, ur. Suzana Leček, (Zagreb: Matica hrvatska, 2022), 205.

³³*Isto*, 205.

Krapini i Zlataru.³⁴ Rješenje su seljaci nalazili u odlasku u (obližnje) gradove u kojima se razvijala industrija, zatim u prodaji eventualnih viškova vina, jaja, mlijeka na gradskim tržnicama, a neki su se odlučivali na migraciju u Zapadnu Europu, Australiju, Južnu i Sjevernu Ameriku do uvođenja restrikcija za useljenike. Tijekom velike gospodarske krize situacija se dodatno pogoršala zbog toga što brojni seljaci-radnici u gradovima ostaju bez posla (1933/4.) i prisiljeni su vratiti se na selo na kojem prevladavaju opisani uvjeti. Naime, ova je kriza i započela na seoskim područjima i u poljoprivredi 1925./6. ogledajući se u padu cijena proizvoda i teškoćama oko njihove prodaje što je bilo uzrokovano plasiranjem proizvoda iz SAD-a i Kanade na europsko i jugoslavensko tržište što znači da hrvatski seljaci nisu mogli više sudjelovati u izvozu te su teško vraćali stvorene dugove. Do zaduženja je osobito dovodio nesklad u kretanju cijena u prodaji na malo i veliko. Glad je pritom prijetila krajevima poput Hrvatskog primorja, Dalmatinske zagore i Hrvatskog zagorja čiji su stanovnici morali kupovati hranu, ponajprije žitarice, po visokim cijenama što je ublaženo u godini prije Drugog svjetskog rata uvođenjem „krušnih karata“ unutar cijele Banovine Hrvatske.³⁵ Godine 1936. izglasana je Uredba o likvidaciji seljačkih dugova, no to nije uspjelo riješiti nagomilane probleme na selu.³⁶

Industrijski kapaciteti Hrvatske nakon ujedinjenja činili su 32,33% industrije Kraljevine SHS i činili trećinu radništva ili prema drugom izvoru 27% radnika „prve“ Jugoslavije.³⁷ Ključna obilježja hrvatske industrije u međuraću mogu se svesti na sljedeće: neravnomjeran razvoj, tehnička zaostalost, utjecaj stranog kapitala, loš položaj radnika u brojnim aspektima te raznolika teritorijalna raspoređenost industrijskih pogona.³⁸ Na potonje je utjecala vojno-strateška politika koja je zabranila podizanje tvornica u pograničnim krajevima kao što su Slavonija i Podravina, stoga u tim regijama postoje samo naznake radničkog, revolucionarnog pokreta u ovom razdoblju izražene kroz nekoliko primjera obrađenih u historiografiji (braća Talač iz Rasinje i Đuro Đaković u tvornici vagona u Slavonskom Brodu). Pojedine vrste industrije bile su puno više zastupljene i poticane od ostalih pa je tako u Hrvatskoj laka industrija po uložnim investicijama bila ispred teške dok je na razini cijele države bilo obratno - polugama industrijalizacije, a time i

³⁴Šute, „Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja do 1945.“, 264.; Jelaska Marijan, „Društvena struktura Hrvatske do 1945. godine“, 206.

³⁵Šute, „Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja do 1945.“, 269.

³⁶Isto, 269.

³⁷Šute, „Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja do 1945.“, 269-270.; Mira Kolar-Dimitrijević, „O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata“, *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970), br.1: 81. Pristup ostvaren 26. IV. 2024. <https://hrcak.srce.hr/165364>

³⁸Šute, „Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja do 1945.“, 270.

zapošljavanja radnika, smatrale su se metalurška i željezna industrija.³⁹ U prilog ovoj tvrdnji idu statistički podaci o broju osnovanih tvornica između 1918. i 1938. prema kojima su najveći rast doživjele prehrambena (189), drvna (109) i tekstilna industrija (91).⁴⁰ Kada je riječ o utjecaju inozemnog kapitala na industrijski razvoj Hrvatske, najjači su bili švicarski, američki, engleski i njemački kapital koji su dolazili u obliku dionica. Velika gospodarska kriza je, pored spomenutog sloma Prve hrvatske štedionice koja je financirala veliki broj industrijskih poduzeća, dovela do pada cijena industrijskih produkata, pada radničkih nadnica i povećanja nezaposlenosti od koje će oporavak uslijediti 1935. dosegnuvši tada razinu zaposlenosti iz 1929. godine.⁴¹

Struktura zagrebačkog stanovništva prema gospodarskim djelatnostima između 1910. i 1931., uključujući i podatke za 1921., pokazuje dominaciju zaposlenih u industriji i obrtu dok je na drugom mjestu 1910. bila skupina u kojoj su javni službenici, slobodna zanimanja i vojska čiji se udio do popisa 1931. postupno smanjuje zbog gubitka administrativno-poslovne važnosti Zagreba u novoj državi u korist beogradskih institucija, posebno banaka. Slijede dalje trgovina, promet, rentijeri/umirovljenici, poljoprivreda, druga zanimanja (studenti, učenici) te kućne slugе.⁴² Zbog usmjerenosti postojećih podataka isključivo na broj radnika po gospodarskim djelatnostima, a da pritom nema podataka o točnom broju zaposlenih radnika po granama zagrebačke industrije u ovom razdoblju, ovdje će se iznijeti značajke prethodno navedenih industrija (na razini Hrvatske) koje su kroz gotovo cijeli proučavani period zabilježile najveći rast tvorničkih pogona. Prehrambenu industriju u Zagrebu činila su poduzeća osnovana prije i nakon rata. Primjeri značajnih industrijskih pothvata u proizvodnji hrane jesu tvornice slatkiša poput tvornice „Nada“ smještene na Zavrtnici koja je proizvodila kekse i razne deserte, a 1928. slične slastice proizvodio je pogon na Savskoj cesti.⁴³ Treba istaknuti i tvornicu kandita i čokolade „Union“ koja djeluje od 1911., a u drugoj polovici 20. stoljeća dobit će današnje ime „Kraš“. U Zagrebu je radilo oko 150 pekarskih radionica (prije nego tvornica) koje su karakterizirali veoma loši uvjeti rada uz užarene peći u skućenim prostorijama, niske plaće (300 do 450 dinara tjedno) i radno vrijeme u rasponu od 14 do 20 sati na dan na što su reagirali sindikati, a jedino konkretno

³⁹Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 333.

⁴⁰Stipetić, *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820.-2005.)*, 262.; Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1848-1941)*, 255.

⁴¹Šute, „Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja do 1945.“, 273.; Mira Kolar-Dimitrijević, „O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata“, 84.

⁴²Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba (1918-1931)*, 28-29.

⁴³Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, 296-7.

rješenje bila je zabrana noćnog rada dok se drugih odredbi poslodavci nisu pridržavali.⁴⁴ Pekarska proizvodnja doživjela je težak udarac tijekom gospodarske krize što je poslodavcima dalo povoda da ponovno snižavaju nadnice te uz to krše odredbe o zaštiti radnika.⁴⁵ Takva se formula tijekom krize i do oporavka od iste primjenjivala u brojnim industrijskim granama što je poticalo uzvratne udarce – štrajkove radnika i akcije postojećih sindikata. Već spomenuta tvornica kave (Franck) bilježi uspjeh tijekom i nakon rata što je nastojala pokazati u obliku povećanja radničkih plaća, no ona nisu bila dovoljna, stoga su i ovdje reagirali sindikati. Godine 1919. u Zagrebu se otvara još jedna pržionica kave čiji je vlasnik austrijski poduzetnik Julius Meinl. Najznačajniji primjer mesne industrije je tvornica suhomesnate robe vlasnika Katarine Rabus i sina Filipa, a Horvat ističe da su se ovdje isprva proizvodile kobasice koje je konzumirao „radnički svijet“ da bi se kasnije njima pridružili i ostali Zagrepčani.⁴⁶ Uspješnim poslovanjem njihovo poduzeće zapošljava do 200 radnika, izvozi svoje proizvode te je do 1931. bilo financirano od strane Prve hrvatske štedionice. Godine 1918. otvara se Industrija mesnih proizvoda u Zaprešiću, a 1922. Tvornica „Lukulus“ za preradu mesnih proizvoda.

Tekstilna industrija imala je značajno mjesto u industriji Hrvatske pa tako i grada Zagreba tijekom međuraća. Tvornice tekstilne robe osnivale su se ponajviše na mjestima koja su zadovoljavala tri kriterija; jeftina radna snaga (ženska), mali porezni nameti te povoljno zemljište.⁴⁷ Proizvodi su bili namijenjeni domaćem, a ne vanjskom tržištu. Razvoj ovog tipa industrije bio je potaknut u prvom redu nestankom konkurencije koja je vladala na bivšem austro-ugarskom tržištu, odnosno stvaranjem čvrstog i jedinstvenog carinskog područja kojim je ograničen uvoz iz inozemstva. Ona je bila prva po vrijednosti proizvodnje u Zagrebu i brojala je više od 2000 radnika/ca.⁴⁸ Navođenje konkretnih naziva osnovanih tvrtki (do 1931.) zauzelo bi puno prostora pa se u nastavku navode podvrste tekstilne industrije u Zagrebu. Bile su to krojačke radionice, tvornice trikotaže, čarapa, odijela, vunene robe, a pojedina poduzeća zapošljavala su radnice koje su od kuće izrađivale naručenu robu, tzv. sustav „na sic“.⁴⁹ Gospodarska kriza 30-ih godina negativno je utjecala i na ovu granu industrije što je ujedno bila

⁴⁴Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba (1918-1931)*, 193

⁴⁵*Isto*, 193-4.

⁴⁶Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, 292-3.

⁴⁷Šute, „Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja do 1945.“, 272.

⁴⁸Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, 281.

⁴⁹Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba (1918-1931)*, 221.

uvertira u zastoj proizvodnje uoči Drugog svjetskog rata, naglo povećavanje cijena i smanjenje broja radnika.⁵⁰

Drvena je industrija u Zagrebu bila prisutna u obliku tvornica u kojima se drvo prerađivalo u nove proizvode, namještaj, parkete, predmete za kućnu uporabu i slično. Najveće tvornice bile su Tvornica Bothe i Ehrmann, koja je zapošljavala do 500 radnika koji su izrađivali predmete za vile, banke, urede i privatne stanove,⁵¹ potom Tvornica za drvene gradnje „Dom“ te „Šuma – trgovina i prerada drva“.

Gorski je kotar u međuratno razdoblje ušao sa gospodarskom strukturom u kojoj po broju zaposlenih prednjači drvena industrija koja, osim ekonomske, ima kulturnu i društvenu važnost za stanovništvo ovog područja. Uz postojeće, nakon Prvog svjetskog rata podižu se novi pogoni među kojima su najbrojnije pilane, a manje su zastupljene tvornice za drvenu preradu. Za vlastite potrebe, goransko se stanovništvo bavilo ratarstvom i stočarstvom te je dijelilo sudbinu već opisanih pasivnih krajeva pa je i ono vidjelo rješenje u iseljavanju u Sjevernu Ameriku. Prije pregleda pilanske industrije nužno je istaknuti proces elektrifikacije putem hidrocentrale „Zeleni Vir“ koja je s radom započela 1922. i električnom energijom prvotno opskrbljivala naselja Skrad, Ravnu Goru, Delnice, Brod Moravice i Moravice. Nove (elektrificirane i parne) pilane podižu se u Fužinama (3), Gomirju, Lokvama (3), Mrkoplju (2), Ravnoj Gori (4), Moravicama, Sungeru.⁵² Pilane su bile razvijane i na prostoru Ogulinsko-plašćanske udoline poput one u mjestu Josipdol (1918.) sa 150 radnika i u Plaškom (1919.) čiji broj radnika Horvat ne navodi, no opisuje ju riječima „vrlo velika pilana“.⁵³ Od tvornica za preradu drva zabilježene su Jauk-Brajdićeva tvornica i poduzeće „Wood light“ u Skradu, zatim po jedna u Vrbovskom i u Vratima.⁵⁴ Tvornica namještaja u Vratima, s upravom u Rijeci, nakon osnutka zaposlila je oko 340 radnika, radila je na parni pogon te imala vlastitu električnu rasvjetu.⁵⁵ Osim klasičnog namještaja, proizvodila je sjedalice i „hodalice“ za djecu. O njenom značaju govori činjenica da su se pojedine faze proizvodnje odvijale izvan tvornice, točnije unutar domaćinstava u Lokvama, Ravnoj Gori, Mrkoplju gdje su stanovnici, pretežno žene, plele tkaninu za sjedala, a tamo su također tvornički

⁵⁰Šute, „Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja do 1945.“, 272.

⁵¹Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, 336.

⁵²*Isto*, 329-331.

⁵³*Isto*, 329-330.

⁵⁴*Isto*, 340.

⁵⁵Alojz Crnić et al., „Drvena industrija općine Delnice, Pilanska i finalna prerada do godine 1945.“ u *Gorski kotar*, ur. Josip Šafar (Delnice:Fond knjige „Gorski kotar“, 1981), 621.

obrađeni predmeti dolazili na „rašpanje“.⁵⁶ U Gorskom kotaru djelovalo je više bankarskih ustanova, a središte ove djelatnosti bilo je u Vrbovskom. Zbog ljepote i svježeg klime, ali i zbog dostupnosti goranskih mjesta ponajprije željeznicom, u međuratnom periodu javljaju se začeci goranskog turizma prvenstveno vezanog uz zimski dio godine. Tako su se u Delnicama od 1932. održavala skijaška natjecanja i instrukcije skijanja.⁵⁷ Iako je otvoren prije ovog razdoblja, za turizam i gospodarsku povijest ovog područja važan je prvi hotel nazvan „Croatia“ u Vrbovskom sa sadržajima sličnim onima koje imaju suvremeni hoteli. Turistički potencijal imali su i ribolov i kupalište u Delnicama. Lječilišni turizam namijenjen liječenju od tuberkuloze neko je vrijeme bio razvijen u Fužinama što je pridonijelo zarazi lokalnog stanovništva jer su bolesnici smješteni u njihovim kućama.⁵⁸ Ekonomska situacija u Gorskom kotaru bila je isprepletena s javljanjem novih političkih ideja, posebno kod onih ljudi koji su se vratili s istočnog fronta gdje su se s njima i upoznali, točnije ona je determinirala širenje ideja oživotvorenih u Rusiji tijekom rata, ideja o komunističkom društvu.

Već je spomenuto teško privredno stanje s kojima su se suočavali slabo plodni, krševiti i brdoviti krajevi kakvo je bilo i Hrvatsko primorje, posebice za vrijeme agrarne krize kada se stanovništvo zbog visokih cijena žita našlo na rubu gladi. Zbog toga se ono moralo okrenuti poslovima koji nisu vezani za poljoprivredu. Nakon rata nastavljaju raditi opisana brodogradilišta u Sušaku (Martinšćici) i Kraljevici. Potonje je uoči krize, 1926., zaposlilo 203 nova radnika, no ubrzo se zatvara do polovice 1930. godine.⁵⁹ Bakar i Puntar na Krku imali su manja brodogradilišta u kojima su se gradili i popravljali čamci, stoga su ova mjesta više imala ulogu prometnih pomorskih središta, a ne brodogradnje. Kraljevska je vlast slabo poticala brodogradnju i pomorstvo uopće, stoga su se oni održavali pomoću privatnih ulaganja. Lučke kapetanije bile su smještene u ovim mjestima: Sušak, Bakar, Crikvenica, Senj, Krk i Rab. Ova su mjesta i otoci imali više pristaništa, primjerice Novi (Vinodolski), Sv. Juraj kraj Senja, Malinska, Baška i Vrbnik na Krku te nekoliko njih na otocima Pagu i Rabu.⁶⁰ Gospodarska kriza odrazila se na trgovinu (ponajviše na uvoz ugljena i fosfata), a time i na promet u svim ovim lukama. Važan

⁵⁶*Isto*, 621.

⁵⁷Ivica Šute, „Gorska Hrvatska u 20. stoljeću” u *Prijelomna vremena: Hrvatske zemlje nakon 1918.*, ur. Suzana Leček, (Zagreb: Matica hrvatska, 2022), 626.

⁵⁸*Isto*, 626.

⁵⁹Bosiljka Janjatović i Petar Strčić, „Značajke ekonomske krize i položaja radnika u Hrvatskom primorju 1929 – 1934. godine”, u *Jadranski zbornik*, svezak IX, (Pula: Povijesno društvo Istre, Rijeka: Povijesno društvo Rijeke, 1975), 119.

⁶⁰*Isto*, 119.

izvozni proizvod Primorja, točnije rapske, sušačke, crikveničke i senjske luke, bilo je drvo. Krizu je najbolje podnio Sušak koji je, od pripojenja Rijeke Italiji, preuzeo njezinu ulogu u lučko-trgovačkom prometu. Bio je tehnički najbolje opremljena luka u Kraljevini Jugoslaviji što uključuje povezanost luke sa željeznicom, električne dizalice, blizinu i povezanost s gradovima u zaleđu Sjevernog Jadrana i unutrašnjosti željezničkim i cestovnim prometom.⁶¹ Unatoč tome, sušačka je luka zauzimala drugo mjesto po važnosti između dva svjetska rata. Prva jugoslavenska luka po važnosti bio je Split. Njegov intenzivan razvoj započinje nakon puštanja u promet „Ličke pruge“ 25. srpnja 1925., građene u pet faza s početnom dionicom Ogulin-Plaški te završnom Gračac-Pribudić-Knin gdje se lička pruga spojila s dalmatinskom prugom Knin-Split dovršenom još 1878. godine.⁶² Iako započeta pri kraju postojanja Austro-Ugarske, ova je pruga bila najvažnije dostignuće na polju razvoja prometa Hrvatske u međuratnom razdoblju. Što se tiče prometa u Hrvatskom Primorju, u ovom je razdoblju izgrađena „Jadranska cesta“ od Sušaka do Novog Vinodolskog. Nadalje, dvije najveće tvornice u Hrvatskom Primorju bile su spomenuta Tvornica papira u Sušaku i Tvornica duhana u Senju. Proizvodnja u tvornici duhana u godinama nakon rata počela je stagnirati dobivši 1917. novog upravitelja koji nije bio omiljen među lokalnim stanovništvom i radnicima poput prethodnog, no nazadovanje ovog pogona posebice od 1929. prouzročila je gospodarska kriza kada je broj radnika bio prepolovljen.⁶³ S time u vezi senjska se vlast obratila pismom Banskoj upravi u Zagrebu u kojem navodi sve djelatne pogone u Senju; jedna parna pilana i paromlin, tvornica cigara i tvornica tjestenine, dok Janjatović i Strčić navode i jednu tiskaru.⁶⁴ Gospodarska slika ostalih većih primorskih naselja sažeta je ovako:

„u gradu Bakru bila su četiri poduzeća (brodogradilište, te poduzeća koja su po tadašnjim oznakama spadala u kemijsku, keramičku i odjevnu industriju); [...] u Crikvenici su radila dva mlina, pilana i ledana, u Selcima jedan mlin [...] u kotaru Sušak (bez grada Sušaka) od industrijskih poduzeća treba spomenuti brodogradilište u Kraljevici, tri mlina (dva u Hreljinu,

⁶¹Janjatović i Strčić, “Značajke ekonomske krize i položaja radnika u Hrvatskom primorju 1929 – 1934. godine”, 120.; Šute, “Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja do 1945.”, 276.

⁶²Horvat, *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*, 172.

⁶³Despot, “Tvornica duhana u Senju, njen postanak, razvoj i prestanak rada (1894—1945.)”, 418.

⁶⁴Despot, “Tvornica duhana u Senju, njen postanak, razvoj i prestanak rada (1894—1945.)”, 418.; Janjatović i Strčić, “Značajke ekonomske krize i položaja radnika u Hrvatskom primorju 1929 – 1934. godine”, 118.

te jedan u Krasici), crevarnu (u Krasici), pilanu (u Jelenju); u kotaru Senj (bez grada Senja) postojala su dva mlina i dvije pilane. ⁶⁵

Ne mogu se izostaviti značajni turistički kapaciteti ovog područja razvijeni u prošlom stoljeću zbog čega tada prednjače na razini cijele države. Gotovo sva veća mjesta na obali i otocima imali su turističke objekte, uglavnom hotele, od kojih su najbrojniji i najposjećeniji bili u Crikvenici (njih 11), Rabu, Selcu, Baškoj i Kraljevici. Sušak je imao četiri, a Senj tri hotela.⁶⁶ U velikom dijelu međuratnog perioda ova mjesta, osim kratkog zastoja u vrijeme krize, bilježe više od 50 000 posjetitelja godišnje. Do krize koja se ovdje počela osjećati krajem dvadesetih godina djelovalo je nekoliko novčarskih ustanova na otocima te na Sušaku (Gradska štedionica kao najveća), u Crikvenici, Bakru i Senju. Jedna od njezinih posljedica, nezaposlenost, negativno je utjecala na život stanovništva koje se ionako nije moglo u većem broju zaposliti u navedenim industrijama s obzirom da su bile manjeg opsega.

2.3. Društvene prilike

Pored industrijalizacije, Hrvatska u međuraću prolazi kroz njoj srodne procese modernizacije i urbanizacije. Nositelj modernizacije, započete tijekom 19. stoljeća, bilo je građanstvo koje je istovremeno i nositelj demokratizacije čime se suprotstavlja posljednjim ostacima staleškog društva. Ono je službeno ukinuto 1919. zabranom nošenja plemićkih titula što označava početak pretvaranja bivših plemića uglavnom u činovnike i javne službenike čija važnost raste razvojem građanskog društva.⁶⁷ Ovime se mogu razlučiti novi društveni slojevi u odnosu na 19. stoljeće. Riječ je o građanstvu, seljaštvu i radništvu. Sastavni dio građanskog sloja čini i industrijska buržoazija, odnosno vlasnici industrijskih poduzeća i pripadajućih pogona, koja je u marksističkoj literaturi oštro suprotstavljena radništvu ili proletarijatu. Dakle, građanski je sloj određen socijalnim i kulturnim obrascima, ekonomskim kriterijima i političkim statusom. Njegovi pripadnici žive u kućama sa salonima za okupljanje ili u stanovima unutar stambenih zgrada uz korištenje gradske infrastrukture (električne energije, vodovoda, plina...)⁶⁸ Jedan od

⁶⁵ Janjatović i Strčić, "Značajke ekonomske krize i položaja radnika u Hrvatskom primorju 1929 – 1934. godine", 117-8.

⁶⁶ *Isto*, 123.

⁶⁷ Jelaska Marijan, „Društvena struktura Hrvatske do 1945. godine“, 208.

⁶⁸ *Isto*, 214.

najznačajnijih koraka u sklopu modernizacije međuratnog hrvatskog društva bilo je proširenje prava glasa 1920. na sve muškarce iznad 21 godine.

Urbanizacija je do Prvog svjetskog rata tekla usporeno zbog otežanog industrijskog razvoja u nagodbenim uvjetima. Godine 1910. svaki dvanaesti stanovnik hrvatsko-slavonskog područja živi u gradu koji prosječno broji između 5 i 15 tisuća stanovnika.⁶⁹ Situacija se mijenja početkom 20-ih godina kada zbog otvaranja tvornica, a navodi se i razvoj obrta i trgovine, seosko stanovništvo dolazi u gradove. Kolar-Dimitrijević pritom razlučuje dva vala. Prvi je bio 1923. nakon povećavanja poreza kojeg seljaštvo nije moglo plaćati te se zaduživalo. Drugi val zabilježen je u vrijeme krize, no seljaci-radnici koji su prije doselili u grad odlučuju se vratiti zbog prezasićenosti gradova radnom snagom.⁷⁰ Zbog svoje vodeće gospodarske uloge u Kraljevini SHS, Zagreb je imao najviše useljenika. U periodu između 1921. i 1931. doživio je veliki porast od 76 907 stanovnika (70,77%), u najvećoj mjeri imigracijom, nakon čega počinje stagnacija.⁷¹ Osim gospodarskih, imigraciju u Zagreb poticali su politički i obrazovni faktori. Drugi grad po broju stanovnika bio je Split te nakon njega Osijek u kojem se prema podacima iz 1931. 42.67% stanovnika bavilo industrijom i obrtom što je bilo više od Zagreba.⁷² Posljedica je to znatno ranije industrijalizacije osječkog područja u 19. stoljeću te u isto vrijeme blizine Ugarske iz koje je naseljavano mađarsko stanovništvo uglavnom obrtničkog zanimanja.

Društvo međuratnog razdoblja obilježio je i priljev stranog činovništva u svojstvu kvalificiranih radnika. Kako bi se lakše doveli strani radnici-činovnici, nisu se otvarale škole za stručno osposobljavanje domaćih ljudi za rad na odgovornim i stručnim pozicijama. Dolazak činovništva iz inozemstva, posebno iz zemalja s kojim je dogovorena razmjena radne snage (Italija, Čehoslovačka i Njemačka), jedan je od pokazatelja utjecaja koji je inozemni kapital imao na jugoslavensku gospodarsko-financijsku politiku i njene poduzetnike. Postoje podaci za grad Zagreb prema kojima je 1931. registrirano 17 700 stranaca.⁷³ Za vrijeme gospodarske krize određene su restrikcije za njihovo zapošljavanje kao i *Uredba o uposlenju stranih državljanina* (1935.) kojom su davane dozvole boravka u trajanju od godinu dana, no one se nisu poštovale.⁷⁴

⁶⁹Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, 278.

⁷⁰Kolar-Dimitrijević, "O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata", 98-99.

⁷¹Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba (1918-1931)*, 20-21.

⁷²Jelaska Marijan, „Društvena struktura Hrvatske do 1945. godine“, 212.

⁷³Kolar-Dimitrijević, "O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata", 91.

⁷⁴*Isto*, 91.

Strani direktori i radnici u administraciji bili su dobro plaćeni, prema nekima i vrlo stručni u poslu koji su obavljali, no istovremeno su bili neprijateljski nastrojeni prema onima koji su u hijerarhiji bili ispod njih. Prema Mirkoviću, to ni ne čudi jer su strani čimbenici bili jači od države te on slikovito opisuje njihov odnos; tvornica u inozemnom vlasništvu predstavljala je zatvorenu, moćnu, utjecajnu, „protunarodnu“ tvrđavu određujući intenzitet industrijskog razvoja prema vlastitoj volji.⁷⁵

3. Socijalna i ekonomska obilježja radništva

Podaci iz popisa stanovništva 1931. za Savsku banovinu, u čijem su se sklopu od 1929. nalazila tematska područja te Međimurje, Kastav i otok Krk, pokazuju da je svega 12% stanovništva bilo zaposleno u industriji i obrtu.⁷⁶ Iz dosadašnjih iznošenja statističkih podataka o gospodarskoj strukturi može se uočiti da industrija i obrt ili zanat čine jedinstvenu kategoriju. To može navesti na zaključak da izneseni i korišteni podaci nisu relevantni ili da oni nisu precizni s obzirom na uvodno objašnjenje kako se ovaj rad bavi industrijskim manualnim radništvom. Zbog toga je važno prikazati ključne razlike između obrtničkih radnji i industrijskih (tvorničkih) pogona. Obrtničke radnje zapošljavaju mali broj radnika koji, prema Mirkovićevoj definiciji, posjeduju „...sposobnost ručne obrade materijala (drveta, željeza, lima, tkanine...) pa se stoga mora dugo izučavati“⁷⁷ pohađanjem tečajeva, učenjem neposrednim promatranjem obrtnika pri radu i napredovanjem kroz stupnjeve od pomoćnika i šegrta do majstora. Za manualni rad u tvornici nisu potrebne posebne kvalifikacije, no potreban je znatno veći broj radne snage koja se pažljivo raspoređuje unutar proizvodnog procesa pa je tako najveći dio nastajućeg radničkog sloja između svjetskih ratova bio nekvalificiran. Nastavno na to, obrt se ponajviše oslanja na ručni rad čija kvaliteta ovisi o spomenutim vještinama samog obrtnika dok se pod industrijom podrazumijeva mehanizirana i(li) automatizirana proizvodnja velike količine robe pomoću strojeva i radne snage koja njima upravlja.⁷⁸ Od 1890. u ekonomskoj se historiografiji tvorničkim pothvatima smatraju ona poduzeća koja zapošljavaju više od 20 radnika. Zbog slabe razvijenosti „pravih“ industrijskih značajki krajem 19. st. te u cijelom međuratnom periodu, nije bilo moguće

⁷⁵Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 352.

⁷⁶Kolar-Dimitrijević, “O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata”, 78.

⁷⁷Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 355.

⁷⁸Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, 188.

statistički odvojiti industriju od obrta premda obrt počinje stagnirati u uvjetima razvoja kapitalizma približavajući se svojim karakteristikama manjim industrijskim poduzećima na način da obrtnici uz pomoć kredita usavršavaju svoje radionice i nadograđuju ih strojevima, povećava se broj obrtnika unutar radnje čime se remeti tradicionalni odnos između majstora i pomoćnika te dolazi do razvitka „komercijalnog vođenja poduzeća“ što se očitovalo kroz odvajanje vlasništva od proizvodnje.⁷⁹ U sljedećem će se poglavlju razmotriti kakva je bila uloga obrtnika u radničkom pokretu.

Radnički je sloj sustavno rastao do vrhunca gospodarske krize na ovim prostorima 1933. od kada počinje lagani pad koji traje sve do sloma Kraljevine Jugoslavije. Kolar-Dimitrijević navodi da prvi konkretan podatak o broju registriranih radnika u Hrvatskoj i Slavoniji potječe iz 1920., a iznosio je 99 500 radnika ne računavši željezničare i rudare.⁸⁰ Naime, nakon raspada Austro-Ugarske opada broj željezničara s obzirom da su većinu zaposlenih, u skladu s politikom mađarizacije, činile osobe mađarske nacionalnosti, i pritom osigurane u Ugarskoj, koje nakon 1918. napuštaju Hrvatsku i svoja radna mjesta. Tako je u 1926. godini zabilježeno 16 400 željezničkih radnika, a do 1939. njihov se broj popeo na 23 176 što je pokazivalo pozitivna kretanja u razvoju željezničkog prometa iako je već navedena Lička pruga (1925.) bila najveće postignuće na tom polju u Hrvatskoj.⁸¹ Pojam „osigurani radnik“ javlja se 1922. kada je donesen *Zakon o osiguranju radnika* koje je bilo obavezno za zaposlenike u industriji te trgovini i obrtu. Time su radnici u ovim djelatnostima trebali biti osigurani u slučaju bolesti i nesreće na radu. *Zakon* je predstavljao korak unaprijed u državnoj socijalnoj politici kao i društvenoj povijesti Hrvatske ovoga razdoblja. Međutim, on je ujedno bio i primjer zakona koji se nije dosljedno provodio te je kao takav sveden na isključivo, ali također nedovoljno, zdravstveno osiguranje, a nezaposlenošću se gotovo ni nije bavio.⁸² Tada je osnovan i Središnji ured za osiguranje radnika (SUZOR) čija je zadaća bila provođenje odredbi *Zakona*, no njegovi su se zahtjevi počeli uzimati u obzir tijekom 1937. godine kojoj su prethodili veliki štrajkaški valovi predvođeni radnicima organiziranim u sindikate.

⁷⁹Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, 356.

⁸⁰Kolar-Dimitrijević, “O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata”, 81.

⁸¹*Isto*, 82.

⁸²Darko Đukovski, “Socijalna politika nakon 1918. godine” u *Prijelomna vremena: Hrvatske zemlje nakon 1918.*, ur. Suzana Leček, (Zagreb: Matica hrvatska, 2022), 237.

Povjesničari usmjereni na radništvo suočili su se s nemogućnošću utvrđivanja točnog broja manualnih industrijskih radnika između dva svjetska rata. Kolar-Dimitrijević daje nekoliko objašnjenja zašto to nije moguće. Prvo, neke radničke skupine poput seljaka-radnika i sezonskih nadničara (primjerice, u drvnoj industriji) vrlo su rijetko bili osigurani i registrirani kao industrijski radnici.⁸³ Ostali razlozi vezani su uz način bilježenja osiguranih radnika, dakle od 1922., tako da su u istu statističku kategoriju ubrajani činovnici u državnim i privatnim tvrtkama te pored njih kućna posluga. Općenito je radništvo bilo vrlo heterogeni sloj koji se dijelio na dva osnovna dijela. Jedan koji je radio teške fizičke poslove u istim takvim uvjetima za niske plaće (neki su već opisani u prethodnom poglavlju) i drugi, činovnički ili birokratski, koji je prakticirao umni rad sa boljim radnim uvjetima, većim plaćama i sličnim beneficijama što je utjecalo na sličnost njihovog svjetonazora i načina života onome koji su dijelili pripadnici srednjeg, građanskog sloja ili „buržoazije“.

Jednaku važnost ima i kvalitativna strana koja se odnosi na nekoliko bitnih pitanja; kakva je bila kvalifikacijska i socijalna struktura međuratnog radništva, kolike su bile (realne) nadnice radnika općenito u Hrvatskoj te na proučavanim područjima, kako su živjeli kada je riječ o stanovanju, prehrani i obrazovanju.

Popis osiguranih radnika iz 1937. pokazuje da je više od pola radnika u Hrvatskoj bilo nekvalificirano, a u Zagrebu njih čak 70% na uzorku od 100 radnika.⁸⁴ Nekvalificiranost se ogledala u nepismenosti ili polupismenosti pridošlih radnika što je usporavalo njihovo upoznavanje sa funkcioniranjem tvorničkih strojeva za čije su sastavljanje i održavanje zaduženi strani kvalificirani radnici i inženjeri, ujedno tvornički nadglednici. Zapošljavanje takve radne snage, pored davanja prednosti stranom stručnom kadru, omogućila je jednostavna konfiguracija tvorničkih pogona na ovim prostorima. Nekvalificiranost je u najvećoj mjeri bila obilježje seljaštva koje, živeći na opisanom nerentabilnom i usitnjenom imanju, dolazi raditi u gradsku industriju, stoga su se pri zapošljavanju (posebice u Zagrebu) pokretali strogi selekcijski procesi sa svrhom da se odaberu mladi, motivirani i prilagodljivi radnici koji će se pritom zadovoljiti bilo kakvom nadnicom. Tome u prilog ide činjenica da je najveći dio radne snage u Hrvatskoj otpadao na osobe u dobi između dvadeset i četrdeset godina, dok su, primjerice, prema podacima socijalnog osiguranja iz 1926. gotovo 30% radnika činile osobe mlađe od 19 godina, odnosno

⁸³Kolar-Dimitrijević, “O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata”, 84.

⁸⁴*Isto*, 88.

maloljetnici.⁸⁵ Seljaci su se prvotno usmjeravali prema onim vrstama industrije koje su djelovale u blizini sela i izvora sirovina, najčešće pilanskoj i rudarskoj, te se nakon krize 1935. upućuju na veće udaljenosti na rad u prehrambenoj, tekstilnoj, kemijskoj, metalnoj industriji i slično. Kolar-Dimitrijević zapaža kako su ovi „proletarizirani“ seljaci preferirali posao izvan potpuno zatvorenih tvorničkih pogona pa su činili veliki dio radne snage u građevinarstvu i srodnim djelatnostima „pod vedrim nebom“.⁸⁶ Radnički sloj u međuraću sastojao se i od „izvornih“ gradskih radnika, također nekvalificiranih, koji su se pojačanim priljevom radnika-seljaka počeli osjećati ugroženo budući da su potonji radili za značajno nižu nadnicu jer istu nisu morali trošiti na prehranu, već su se hranili vlastitim poljoprivrednim proizvodima i kruhom.⁸⁷ Posljedično, gradski radnici bivaju otpušteni, posebno u godinama krize, jer poduzetnicima više odgovaraju radnici-seljaci i njihov životni standard. Ove su se dvije skupine razlikovale i u pronalasku rješenja za poboljšanje svog položaja pri čemu gradsko radništvo smatra da se to može postići revolucionarnim putem, a seljaštvo se zalaže za reforme, ponajprije u poljoprivredi koje bi zaustavile masovnu (nevoljku) migraciju u gradove. Ovo predstavlja prvi od dva najvažnija razloga razjedinjenosti radništva u većem dijelu proučavanog razdoblja, odnosno do jenjavanja ekonomske krize sredinom tridesetih godina kada započinje period zajedničkih štrajkaških akcija.

Na području Zagreba, koji je od 1924. do 1929. bio središte istoimene oblasti, najpoznatiji radnički stambeni kompleks predstavlja tzv. željezničarska kolonija podignuta između 1924. i 1928. za smještaj željezničkih radnika i činovnika te njihovih obitelji. Sastojala se od oko 150 kuća sa ukrasnim i gospodarskim vrtom koji su imali funkciju povezivanja seoskog i gradskog načina života.⁸⁸ Te su kuće imale do dvije prostorije sa podrumom ili ostavom, neke su imale potkrovlje, ali ono što nisu imale jest prikladan prostor za održavanje higijene.⁸⁹ Kolonija se nalazila u istočnom dijelu grada, između Maksimirske ceste i željezničke pruge te je bila primjer organiziranog smještaja radnika pod pokroviteljstvom za to zaduženih državnih institucija. S druge strane, gradskom periferijom dominirale su četvrti obilježene „divljom gradnjom“ s obzirom da su cijene najma gradskih stanova, postupno izgrađivanih od 1919. do 1928., bile previsoke za siromašne seljake koji dolaze u grad. Posebno je to izraženo nakon donošenja

⁸⁵Isto, 96.

⁸⁶Isto, 98.

⁸⁷Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba (1918-1931)*, 44.

⁸⁸Aleksandra Muraj, „Svakodnevnica, standard i slobodno vrijeme u međuraću“, *Prijelomna vremena: Hrvatske zemlje nakon 1918.*, ur. Suzana Leček, (Zagreb: Matica hrvatska, 2022), 471.

⁸⁹Isto, 471.

Zakona o stanovima 1925. i uvođenjem slobodnih stanarina. Ovakve četvrti nalazile su se između željezničke pruge i rijeke Save ili preciznije „južno od Koturaške i Strojarske ceste i istočno od Savske ceste“⁹⁰ (Trnje, Trešnjevka). Prvotne radničke kućice prizemnice nastajale su doslovno preko noći, a glavni materijal od kojih su podizane bile su stare daske i polomljena cigla bez priključka na vodovod, električnu mrežu i kanalizaciju kao i bez dozvole za gradnju.⁹¹ Osim što su narušavale modernu vizuru urbanog krajolika, tako izgrađeni objekti i količina ljudi (i djece) koji su ih nastanjivali pogodovali su razvoju i širenju zaraznih bolesti. Problemu nekontroliranog širenja „divljih naselja“ gradske su vlasti pristupile 1928. godine putem Građevno-regulatornog odbora čiji su članovi imali različite poglede na rješenje tog problema, od izdavanja privremenih dozvola do novčanog ili zatvorskog kažnjavanja graditelja takvih kuća. U srpnju 1929. prihvaćen je prijedlog zastupnika Miškulina prema kojem je zabranjena svaka daljnja divlja gradnja, a postojećim objektima trebalo je izdati neograničene građevinske dozvole samo ukoliko zadovoljavaju određene higijenske uvjete. Od javljanja ekonomske krize 1931. zapaža se pad potražnje za radničkim stanovima što se može objasniti vrlo visokim cijenama najma te uvođenjem brojnih željezničkih i autobusnih linija kojima radnici iz zagrebačke okolice svakodnevno dolaze na posao.⁹² Valja spomenuti da se pad udjela radničkog stanovništva Zagreba od 1931. događa i zbog velike financijske nesigurnosti koja pak utječe na odluku mladih radnika/ca da se neće ženiti ili udavati te prestanku širenja obitelji nakon preseljenja u grad.

Kako bi se pružio dodatan uvid u životni standard međuratnog zagrebačkog tvorničkog radništva, izneseni su podaci iz zasebne studije o prostoru bivše općine Trnje i pripadajućih (današnjih) kvartova Sigečice, Vrbika i Zavrtnice. Do Prvog svjetskog rata Trnje je imalo sva obilježja seoskog, a ne gradskog područja, čemu pridonosi doseljavanje seljaka iz Turopolja, Hrvatskog zagorja i kasnije drugih dijelova zemlje koji nisu bili skloni naseljavanju „gospodskog“ te ionako skupog centra grada. Doseljenici su njegovali seoske običaje, sadili povrće koje bi prodavali na gradskoj tržnici skupa s mliječnim proizvodima, a neki su nudili i prijevoz konjskom zapregom.⁹³ Izgradnja pruge kroz ovaj dio grada 1870., razvoj željeznice i popratnih objekata poput radionice i ložionice 90-ih gdje se zapošljava veliki broj muškaraca.

⁹⁰Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba (1918-1931)*, 142.

⁹¹*Isto*, 141.

⁹²*Isto*, 26.

⁹³Mira Kolar-Dimitrijević, ur., *Zagrebačka općina Trnje u radničkom i komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji* (Zagreb:Skupština općina Trnje, 1981), 27.

uzrokuje nagli rast broja stanovnika Trnja. Imigracijom čitavih obitelji željezničkih radnika kao i radnika Gradske plinare i paromlina javlja se potreba za podizanjem osnovne škole što je i učinjeno od strane Općine 1899. godine, a pored obrazovne, škola je imala ulogu u razvoju sporta i kulture među djecom. Početkom 1931. na prostoru Trnja živi 26 099 ljudi (14% zagrebačkog stanovništva).⁹⁴ Što se tiče stambenog pitanja, u ovom je dijelu grada bila najveća koncentracija divlje gradnje i napuštenih željezničkih vagona bez ikakvih sanitarnih čvorova i kanalizacije. U jednoj kući živjelo je oko dvije obitelji i nekoliko samaca, a najam takvog prostora stajao je 360 dinara na mjesec.⁹⁵ Precizniju sliku daje opis A. Radoševića u predjelu Njivica-Pila, izgrađenih 1936., gdje su radnički stanovi imali samo jednu prostoriju i štednjak te su „odisali“ vlagom.⁹⁶ Težak stambeni položaj radnika dodatno je pogoršavala prijetnja od poplavljanja rijeke Save što nije bila rijetkost. Za razliku od Trnja, u naselju Trešnjevka s naprednijom infrastrukturom pretežno se naseljavaju kvalificirani radnici i činovnici jer je ista bila povezana tramvajskom prugom s centrom. Trnje je kroz cijelo međuraće prometno izolirano, bez asfaltiranih cesta, a posljednja tramvajska stanica sezala je do početka Sigečice. Povezivanje Trnja i Trešnjevke kao većih radničkih središta započelo je 1932. izgradnjom dvaju podvožnjaka ispod pruge. Rješavanju ovog dijela socijalnog pitanja temeljitije se pristupilo 1929. kada je gradonačelnik postao Stjepan Srkulj pri čemu treba izdvojiti izgradnju konačišta za nezaposlene na Zavrtnici, dvije radničke kuhinje te početak gradnje kanalizacijskog sustava za Martinovku, Miramarsku, Paromlinsku i Trnjansku cestu.⁹⁷ Radnici smješteni u Trnju uključivali su se u razne sportske klubove i sekcije poput biciklističke, šahovske, kuglačke, stolnoteniske, planinarske, a najigraniji sport bio je nogomet. Sportski klub „Željezničar“ bio je najpoznatiji i najuspješniji radnički klub čiji su članovi uredili igralište kraj Miramarske ceste, a navedene sekcije bile su pod njegovim nadzorom. Autori knjige *Zagrebačka općina Trnje...* ovo sportsko društvo čvrsto vežu uz djelovanje Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ-a) i Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) čiji su članovi ujedno bili članovi kluba, stoga su željezničari od uvođenja šestosiječanske diktature bili pod posebnim nadzorom policije. Skraćivanje radnog vremena na 8 sati, osim što je omogućilo nastanak dokolice i bavljenje drugim aktivnostima izvan tvorničkog rada, smanjilo je iscrpljenost radnika pa su se poneki uključivali u planinarske sekcije radničkih

⁹⁴*Isto*, 31.

⁹⁵*Isto*, 31.

⁹⁶*Isto*, 32.

⁹⁷*Isto*, 54.

klubova. Mlađe radnike privlačilo je „Društvo prijatelja prirode“, osobito od 1933. kada isto preuzimaju pripadnici SKOJ-a, predvođeni Jankom Gredeljom, što znači da društvo postaje mjesto za održavanje „političkih satova“ i čitanje marksističko-boljševičke literature.⁹⁸ Identično djelovanje i regrutacija članova od strane komunista bilo je prisutno i u Gorskom kotaru te u Hrvatskom primorju tridesetih godina (*detaljnije u 5. poglavlju*). Pored toga, djelovala je zadruga „Izletnički dom“ u sklopu koje su se gradili izletnički radnički domovi, a prvi takav otvoren je 1937. na Glavici na Medvednici. „Željezničar“ je imao i prosvjetnu sekciju koja je bila zadužena za opremanje radničke knjižnice kao i organizaciju zabava i predstava za radništvo Trnja.⁹⁹

Jedan od najvažnijih pokazatelja pripadnosti nekom društvenom sloju jest plaća ili nadnica koju je povjesničarka Kolar-Dimitrijević detaljno proučila do 1931. onoliko koliko je to bilo moguće prema zastupljenosti u arhivskim izvorima i u radničkom tisku. S obzirom da nema pravila kod kretanja visine nadnica fizičkih radnika, ovdje će biti izdvojeni podaci za nekoliko vrsta zagrebačke industrije prema broju radne snage u ovom razdoblju. Ovisno o razdoblju kada su zabilježene (prije ili nakon 1925.) nadnice su izražene u krunama ili dinarima. Još jedna napomena vezana je uz termine „plaća“ i „nadcina“ pri čemu prva označava novčanu i dodatnu naturalnu (u brašnu, mesu i sl.) naknadu za rad koja se ukida s agrarnom krizom, a druga predstavlja isključivo novčanu naknadu.

Najbrže rastuća grana industrije u međuraću, prehrambena, imala je u Zagrebu više razvijenih podvrsta. Radnici zagrebačkog paromlina (za preradu žita) od Velikog rata uz novčanu nadcina dobivali su i određenu količinu brašna do 1926. otkada dobivaju samo novčanu naknadu u iznosu od 44 dinara (kvalificirani), a nekvalificirani između 30 i 35 dinara tjedno.¹⁰⁰ Uoči same krize nadcina je fiksno određena na 30 dinara tjedno. Nešto je bolja situacija bila u tvornicama čokolade i slastica gdje su većinom radile žene. U Tvornici Union zarada se kretala od najniže, 30 kruna dnevno, do 300 dinara na tjednoj razini (1928.). Iste je godine u Tvornici Lachmann tjedna plaća iznosila između 90 i 250 dinara ovisno o kvalifikaciji radnica. Tvornica cikorije i kavinih surogata „Franck“ prividno je održavala bolji radnički standard od prethodnih tvrtki podignuvši nadcine do 295 (žene) i 350 (muškarci) dinara na tjedan.¹⁰¹ Radnici jedine zagrebačke

⁹⁸*Isto*, 132.

⁹⁹*Isto*, 133.

¹⁰⁰Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba (1918-1931)*, 192.

¹⁰¹*Isto*, 197.

tvornice mesa za promet i preradu mesa nakon rata, Tvornice Lukulus, za koju je poznato da je imala kraće radno vrijeme nego drugi mesarski pothvati u svojstvu obrta, dvadesetih godina do izbijanja agrarne krize primaju plaću između 125 i 250 dinara na tjedan. Razdoblje do 1931. bilo je prilično nestabilno za drvnu industriju uslijed inflacije i zatim ekonomske krize koje dovode do više stotina nezaposlenih drvodjelskih radnika. Naime, u Zagrebu nema tipičnih pilanskih postrojenja kao u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju, već je ovdje koncentriran njen komercijalni dio sa pogonima za izradu namještaja i ostalih predmeta od drveta (točni nazivi navedeni su unutar odjeljka 2.2). Radnici tih tvornica često su se štrajkovima borili za povećanje nadnica, a kako se bližila velika ekonomska kriza poslodavci prijete otpuštanjem ukoliko radnici ne pristanu na rad za satnicu koja se kretala oko 3,5 ili 4 dinara.¹⁰² Tekstilna industrija u Zagrebu, osim što je doživjela veliki procvat poglavito uz pomoć stranog kapitala, najduže se opirala negativnim učincima gospodarske krize. Najveći dio radne snage činile su žene. U Tvornici za pamučnu industriju radile su između 9 i 10 sati dnevno sa vrlo malom satnicom od 1,5 dinara. Do 1927. nadnica raste do između 120 i 250 dinara tjedno. Međutim, nadnica se lako mogla „istopiti“ nakon uvođenja rada na akord, odnosno plaćanjem radnika po količini proizvedene robe, tako da je za svaki zastoj u proizvodnji bila oduzeta desetina nadnice. Ovakav sistem uveden je i u drugim industrijskim granama te je dočekan s nezadovoljstvom i strepnjom radnika i radnica. Najstarija među tekstilnim tvornicama, ona Vilima Reinera, nakon rata počinje proizvoditi trikotažu i čarape, a ostala je poznata po vrlo niskom radničkom standardu. Postoji podatak o radnom vremenu u trajanju od 14 sati i nadnicama koje su se 1931. kretale između 27,85 i 33,50 dinara dnevno, ovisno o položaju u proizvodnji.¹⁰³ Na tako nisku naknadu, kao što je spomenuto, pristajale su isključivo radnice iz ruralnih krajeva (posebno se navodi Međimurje) i to redovito u dobi mlađoj od 20 godina. Brojčani porast radništva u međuratnom periodu pratio je rast zaposlenih žena u industriji. Moglo bi se reći da se radi o nastavku uzlaznog trenda zapošljavanja od vremena Prvog svjetskog rata zbog nedostatka muškaraca, no nakon poslijeratne gospodarske sanacije prikladno je postaviti pitanje je li masovno zapošljavanje žena bila posljedica naprednih socijalnih politika ili je razlog tome nešto drugo. Žene su bile primorane raditi zbog niskih plaća muških radnika (supruga ili braće) koje su bile nedostatne za prehranjivanje obitelji i pokrivanje životnih troškova.

¹⁰²*Isto*, 215.

¹⁰³*Isto*, 226.

Zapošljavane su kao nekvalificirane radnice (kvalificiranih radnica zabilježeno je nešto više od 7 tisuća) u tekstilnoj i srodnim industrijama.¹⁰⁴ Radnice primaju manju plaću od radnika pri čemu je najveći postotak ženske plaće u odnosu prema muškoj iznosio 80%. Zbog toga je u vrijeme „velike depresije“ tridesetih godina došlo do promjene u dobno-spolnoj strukturi radništva u korist ženske i maloljetne ili čak dječje radne snage koja prima najniže nadnice.¹⁰⁵ Otpuštanje žena iz tvornica uslijedilo je godinu do dvije pri izbijanju krize i trajalo je znatno kraće nego što je to bio slučaj s muškom radnom snagom. Na kraju valja ukratko usporediti sve navedene nadnice s nadnicama industrijskih činovnika, odnosno knjigovođa, prokurista i pisara. Oni čine specifičan međusloj između fizičkih tvorničkih radnika i uprave tvornice što znači da su oni zaduženi za brigu o radu tvornice, raspodjelu radne snage po tvornici i slično. Obično su se borili za svoja radnička prava odvojeno od nekvalificiranih radnika pri čemu je najveća organizacija osnovana za tu svrhu bio Savez privatnih namještenika. Prema zapisima u državnim evidencijama, 1924. ova je skupina radnika u Zagrebu zarađivala između 2500 i 8000 dinara mjesečno, ovisno o položaju u hijerarhiji.¹⁰⁶ Stvarnost je bila znatno drugačija pa je tako gotovo pola namještenika u privatnom sektoru 1931. prosječno zarađivalo 1700 dinara na mjesec, a 35% njih primalo je plaću u rasponu od 2850 i 3500 dinara što je bilo u razini sa visokokvalificiranim tvorničkim tehničarima.¹⁰⁷ Dakle, činovnici u administraciji ili tzv. „umni dio proizvodnje“ uživali su bolji radni položaj i veće nadnice od fizičkih radnika što im je omogućilo bolje i ugodnije stambeno zbrinjavanje u gradskim stanovima kao i ostale pogodnosti pomoću kojih su mogli ostvariti svoje težnje približavanja višim društvenim slojevima.

Za radništvo Gorskog kotara nema ovako preciznih podataka o stanovanju i nadnicama, stoga će se ukratko opisati društveno-gospodarski život tamošnjeg stanovništva pod pretpostavkom da su u istome sudjelovali i radnici iz većih i manjih mjesta koji se prilikom zapošljavanja u industriji nisu morali seliti. Ekonomski razvoj ovog područja, koje je do 1929. upravno bilo podijeljeno na tri kotara sa središtem u Čabru, Delnicama i Vrbovskom, ocijenjen je slabim što se ponajviše vidjelo u brojnim, ali malim pilanskim pogonima koji nisu mogli primiti veliki broj nezaposlenih ljudi. Međutim, 1919. zabilježen je povratak većeg broja Gorana iz SAD-a koji su upravo zbog toga migrirali prije rata. Oni sa sobom donose ideje o socijalizmu i

¹⁰⁴Kolar-Dimitrijević, „O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata“, 92.

¹⁰⁵*Isto*, 102.

¹⁰⁶Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba (1918-1931)*, 259.

¹⁰⁷*Isto*, 260.

radničkom pokretu.¹⁰⁸ Drugi je smjer prodiranja komunističkih ideja bio onaj sa istočnog fronta i Sovjetskog Saveza gdje su njihovi nositelji bili zarobljeni. a neki od njih bili su i sudionici Oktobarske revolucije. Ovo su dva glavna razloga masovnog širenja revolucionarnih ideja te učinkovitijeg i bržeg organiziranja radništva nego u ostalim dijelovima Hrvatske. U prilog tome išlo je i nepostojanje tenzija među samim radnicima na osnovi regionalne pripadnosti kao što je to bilo u Zagrebu. U ovom je razdoblju aktualno čitanje tiskovina koje povratnici, pristaše komunizma, donose i šire među stanovnicima goranskih mjesta među kojima su bili listovi *Znanje, Radnik, Radničke novine*. Naime, Gorski je kotar u međuraću, prema riječima povjesničara Ivice Šute, bio područje na kojem je nepismenost bila gotovo iskorištena.¹⁰⁹ Velik broj djece pohađa četverogodišnje škole sa dvogodišnjom opetovnicom koje su se nalazile u svim većim mjestima, a podizane su i u nekoliko manjih (Jablan, Brestova Draga, Ljubošina). Uz to, u Delnicama, Srpskim Moravicama i Čabru dvadesetih godina otvaraju se građanske škole.¹¹⁰ Djelatnost komunista, koja će detaljnije biti razrađena na temelju arhivskih izvora i sjećanja sudionika određenih događaja u petom poglavlju, obilježila je međuratno razdoblje u Gorskom kotaru ne samo u političkom, već i u društveno-kulturnom aspektu budući da su u Narodnoj čitaonici, mjesnom glazbenom društvu i esperantskom klubu na vodećim pozicijama bili upravo oni. Isto tako imali su glavnu ulogu unutar goranskih podružnica Prve hrvatske konzumno-prodajne zadruge „Naprijed“ osnovane 1908. u Zagrebu sa svrhom povoljnijeg opskrbljivanja radnika potrebnim stvarima i namirnicama poput brašna, kukuruza, šećera, petroleja.¹¹¹ Delnički je ogranak, nakon zagrebačkog i osječkog što se i podrazumijeva s obzirom na stupanj industrijalizacije tih gradova, bio najveći prehranjujući oko 2000 obitelji.¹¹² Poslovnice zadruge nalazile su se u Lokvama, Kupjaku, Vratima, Vrbovskom, Liču i Lukovdolu. Putem Zadruga, goranski su komunisti lako održavali veze sa stranačkom centralom u Zagrebu. Sličan primjer pomaganja radnicima nalazi se u sklopu sjećanja Franje Jelenca, upravitelja pilane u Gomirju, koji je po nalogu vlasnika Josipa Brankovića radnicima izdavao „garancije u visini mjesečne

¹⁰⁸Josipa Paver, “Od postanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije (1918-1941)” u *Gorski kotar*, ur. Josip Šafar (Delnice:Fond knjige “Gorski kotar”, 1981), 91.

¹⁰⁹Šute, “Gorska Hrvatska u 20. stoljeću”, 632.

¹¹⁰*Isto*, 632.

¹¹¹Paver, “Od postanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije (1918-1941)”, 95-96.

¹¹²Ivan Cuculić, “Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba (1891-1945)” u *Gorski kotar*, ur. Josip Šafar (Delnice:Fond knjige “Gorski kotar”, 1981), 103.

zarade“.¹¹³ Međutim, ovaj potez predstavlja primjer za već obrazloženi Mirkovićev pojam „spekulacija“ budući da su se garancije odnosile samo na trgovine Brankovićevog rođaka Mrvoša gdje su cijene bile do 80% više nego kod drugih trgovaca.¹¹⁴ Gospodarski i kulturni život Gorana nastojala je unaprijediti i „Zemljišna zajednica“. Ona je bila vlasnik određenog područja pokrivenog šumom te je zaradu od prodaje drva usmjerila na izgradnju škola, cesta, vodovoda i javne rasvjete.¹¹⁵ Iz knjige *Gorski kotar* i sjećanja Ivana Muvrina iz Delnica može se iščitati da je radno vrijeme pilanskih radnika bilo između 10 i 12 sati.¹¹⁶ Pojačana poslijeratna eksploatacija šuma činila je život šumskih radnika-drvosječa vrlo teškim, posebno onih koji su na rad odlazili dalje od svojih mjesta te spavali u brvnarama i rijetko u zidanim kućicama zajedno s voznim blagom. Tamo su jeli hranu koju su ponijeli od kuće; palentu, čvarke, grah, krumpir, a zabilježeno je pokretanje nekoliko krušnih peći na mjestima s velikim brojem radnika. Valja spomenuti kako je 1934. goranska drvna industrija unaprijeđena nabavom kamiona za prijevoz trupaca. Prvo takvo vozilo nabavio je J. Finger, vlasnik pilane u Delnicama. Važno mjesto u životu goranskih radnika imala je proslava Praznika rada ili „Prvog maja“ koja gotovo nikada nije prošla bez intervencije žandarmerije i zatvaranja lokalnih komunista kako bi ih izolirali od okupljenih narodnih masa. Proslave su bile prilika za druženje, proglašavanje najboljih radnika, a bile su popraćene limenom glazbom. S obzirom na dosadašnju usmjerenost povjesničara na gotovo isključivo političke odnose i djelatnost na prostoru Gorskog kotara, može se reći, na temelju navedenog, da su radnici (drvodjelski, građevinski i dr.) bili dijelom iste gospodarsko-političke situacije kao i seljaštvo, obilježene nedostatkom prehrambenih namirnica kao i visokim cijenama onih dostupnih, besposlicom i niskim nadnicama radnika koji su se uspjeli zaposliti „kod kuće“.

Za područje Hrvatskog primorja postoji nešto više podataka o životu radnika i njihovim nadnicama, najviše tijekom gospodarske krize. Podaci Okružnog ureda u Sušaku pokazuju da se prosječna nadnica (ukupne radne snage na području nadležnosti tog ureda) kretala od 31,32

¹¹³Franjo Jelenc, „Štrajkovi pilanskih radnika i kirijaša“ u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, ur. Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 388.

¹¹⁴*Isto*, 388.

¹¹⁵Paver, „Od postanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije (1918-1941)“, 96.

¹¹⁶Ivan Muvrin, „Razvitak radničkog pokreta i KPJ u Delnicama i okolici od 1919. do 1941.“ u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, ur. Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 637.

dinara dnevno 1928. spuštajući se do 27,77 dinara 1934. godine.¹¹⁷ Dnevnice za žene bile su znatno manje, nekada gotovo za pola. Ženska je radna snaga najviše bila zastupljena u senjskoj tvornici duhana, pored nekoliko desetina muških radnika. Miroslava Despot navodi da je u toj tvornici bilo uobičajeno zapošljavanje djevojčica od 12 godina ili mlađih te da je radno vrijeme u zimskim mjesecima bilo 9 sati, a u ljetnim 10 sati.¹¹⁸ Nadalje, ona je izdvojila nekoliko sjećanja koje su bivše radnice ispričale djelatnicima Senjskog muzeja na temelju kojih je izvela zaključke o radničkim nadnicama uspoređujući iste s izvještajima u novinama. Na osnovi iskaza radnice Sučić, Despot zaključuje da je u prvih pet godina rada nadnica iznosila oko 2 forinta tjedno.¹¹⁹ Kazivačica H. Lončarić je, između ostaloga, navela iznos svoje nadnice neposredno prije odlaska u mirovinu 1937. godine – 780 dinara tjedno.¹²⁰ Kolar-Dimitrijević iznosi podatak da je dnevna nadnica krajem 1924. iznosila 4 dinara, a uz nju se isplaćivao obiteljski i osobni dodatak što je bilo zajamčeno *Pravilnikom o radnim kategorijama i platnom sistemu* koji je osnovu imao u *Zakonu o zaštiti radnika*.¹²¹ Taj je Pravilnik odredio razliku između stalnih i sezonskih radnika/ca, pravo na godišnji odmor nakon tri godine rada i osmosatno radno vrijeme.¹²² Tijekom godina krize i stagnacije rada sindikata Pravilnik nije poštivan pa su radnice novčano sankcionirane za najmanji prekršaj, nadnice su kasnile, malobrojni činovnički dio radnika loše se odnosio prema podređenima.¹²³ Već je spomenuto kako su radnice u velikom broju dolazile iz udaljenijih mjesta od Otočca na istoku do Jablanca na jugu, stoga im je bio potreban smještaj u Senju. On je bio zajednički pa je u malim sobama spavalo 5 do 6 radnica što je lokalni tisak navelo na postavljanje pitanja o kvaliteti takvog stambenog rješenja posebice za njihovo zdravlje. Među najčešćim bolestima bila je tuberkuloza od koje je oboljelo i do 70% radnika tvornice duhana. Osim malih skućenih stanova s minimalnom higijenom, razvoju bolesti kod radnica pogodovala je slaba ishrana, nedovoljan odmor kao i nedostatak prikladne zdravstvene ustanove, odnosno bolnice.

¹¹⁷Janjatović i Strčić, "Značajke ekonomske krize i položaja radnika u Hrvatskom primorju 1929 – 1934. godine", 132.

¹¹⁸Despot, "Tvornica duhana u Senju, njen postanak, razvoj i prestanak rada (1894—1945.)", 414.

¹¹⁹*Isto*, 416.

¹²⁰*Isto*, 417.

¹²¹Mira Kolar-Dimitrijević, "Tvornica duhana u Senju i njeno radništvo od godine 1918. do 1941.", *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 7 (1979), br.1, 43., pristup ostvaren 23. VIII. 2024. <https://hrcak.srce.hr/128274>

¹²²*Isto*, 43.

¹²³*Isto*, 47.

Zbog brojnosti nezaposlenih ljudi u neplodnom i krševitom kraju kao što je Hrvatsko primorje, posebice tijekom krize tridesetih godina, vlasti su načelno pokušavale ublažiti teško socijalno stanje otvaranjem radničkih i uboških domova, radničkih kuhinja, skloništa za djecu kao i pokretanjem javnih radova na cestama koja spajaju primorska naselja poput spomenute „Jadranske ceste“.¹²⁴ Najvažnija djelatnost ovog područja, brodogradnja, privlačila je radnike ne samo iz primorskih, već i iz udaljenijih područja. Najčešće odredište bilo je sušačko brodogradilište. Janjatović i Strčić prenose izvještaj Gradskog poglavarstva Sušaka o tome kako su radnici brodogradilišta, dolazeći iz udaljenijih mjesta, noćili na otvorenom ili u slabo opremljenim prenoćistima te se hranili kruhom i kukuruznim brašnom.¹²⁵ Ono što su u kontekstu širenja revolucionarnih ideja u Gorskom kotaru bili radnici na pilanama, u Hrvatskom primorju to su bili lučki radnici koji su u predmetnom razdoblju pokrenuli nekoliko većih štrajkova za povećavanje nadnica dok su neki od njih pokrenuti u znak solidarnosti s radnicima drugih grana. Primjer za navedeno bio je štrajk lučkih radnika u Bakru 1920. kao podrška drvodjelskim radnicima delničkog poduzeća „Goranin“ koje je drvenu građu izvozilo preko ove luke, a rezultat štrajka bilo je povećanje nadnica za 50%.¹²⁶ Kao poslovođa lučkih radnika u Bakru radio je Ivan Dujmić, sudionik rata na istočnom frontu gdje se upoznao sa pristašama i idejama boljševizma, djelujući potom na radnike održavanjem „političkih satova“ zbog velikog broja nepismenih radnika, a na one koji su znali čitati i(li) pisati dijeljenjem knjiga i brošura uvelike marksistički orijentiranih autora. Dujmić objašnjava kako je tada shvatio važnost sklapanja kolektivnog ugovora kojim bi se spriječilo dotadašnje masovno ili pojedinačno otpuštanje radnika te smanjivanje plaća.¹²⁷ Na Sušaku je komunistički utjecaj na mlade iz radničkog sloja bio izražen posredstvom knjižnica i čitaonica u centru, ali i na rubnim dijelovima kotara (Podvežica, Draga). Oni se učlanjuju u „Društvo prijatelja prirode“ i kasnije u „Društvo prijatelja Seljačke sloge“ koju je osnovao radnik, preciznije tehničar, u Tvornici papira Mustafa Latifić. Oba društva imala su težište na oblikovanju i stvaranju novih pristaša komunista kroz diskusije, izlete u okolna mjesta i predavanja o, kako su ih sami nazivali, naprednim temama među kojima je bila i ravnopravnost

¹²⁴ Janjatović i Strčić, „Značajke ekonomske krize i položaja radnika u Hrvatskom primorju 1929 – 1934. godine“, 132.

¹²⁵ *Isto*, 128.

¹²⁶ Ivan Dujmić, „Moja djelatnost u revolucionarnom radničkom pokretu“ u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, uredio Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 38.

¹²⁷ *Isto*, 38-39.

žena u društvu.¹²⁸ U literaturi se može naći tvrdnja da radnici „prve generacije“ općenito nisu imali mogućnost za vlastito školovanje i obrazovanje svoje djece,¹²⁹ stoga navedene činjenice o kulturno-obrazovnom djelovanju u Hrvatskom primorju i, dakako, Gorskom kotaru pokazuju određeni izuzetak. Dolazak komunistički orijentiranih osoba na rukovodeće položaje unutar kulturnih i gospodarskih ustanova u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju otvorio je vrata njihovom utjecaju na tadašnji javni život ovih područja, odnosno pripadajućih većih mjesta kao što će se to vidjeti u Delnicama, Čabru, Lokvama, zatim Sušaku, Hreljinu, Bakru, te južnije u vinodolskom zaleđu i određenoj mjeri u Senju. U Mrkoplju i Ravnoj Gori zabilježeno je pristajanje uz ustaški pokret što je postalo vidljivo uoči i nakon osnutka Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. godine. U Crikvenici je komunistički utjecaj slabije prodirao među mladež i same radnike zbog potpore koju je tamo uživala Hrvatska seljačka stranka.

4. Razvoj sindikalnog organiziranja u Hrvatskoj između dva svjetska rata s posebnim osvrtom na područje Zagreba, Gorskog kotara i Hrvatskog Primorja

Prve akcije usmjerene na rješavanje radničkog pitanja potječu s kraja 60-ih godina 19. stoljeća kada su hrvatske zemlje bile razjedinjene u sklopu Austro-Ugarske Monarhije. Kako bi se bolje razumjela problematika radničkog pokreta u međuraću, potrebno je najprije izložiti najvažnije trenutke u razvoju istoga tijekom 19. stoljeća te oblike u kojima se ovaj pokret javlja s kratkim razmatranjem uloge obrtništva u tom procesu. Drugo potpoglavlje bavi se osnutkom, organizacijom i djelatnošću Hrvatskog radničkog saveza, stranačke organizacije vodeće hrvatske stranke HSS-a te njegovim odnosom prema drugim strankama i organizacijama koje svoju bazu i potporu traže u radničkom sloju. U posljednjem, najopsežnijem dijelu razrađena je uloga sindikalnih organizacija u političkom i društvenom kontekstu međuratnog perioda kroz pregled nekoliko najznačajnijih sindikata i njihove političke pozadine.

¹²⁸Eugen Cindrić, “Napredna omladina Sušaka između dva svjetska rata” u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, ur. Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 118-9.

¹²⁹Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 66.

4.1. Prvi radnički sindikati i društva u Hrvatskoj

Začetak širenja djelatnosti i ideja o poboljšanju položaja radništva, društvenog sloja u nastajanju uzrokovanog prodorom industrijalizacije na prostor hrvatskih zemalja, smješta se u 1867. godinu kada je u Osijeku osnovano Opće radničko obrazovno društvo koje je bilo prvo takvo udruženje u jugoslavenskim zemljama.¹³⁰ Naziv ovoga i drugih društava koje u sebi sadrže atribut „potporna“, „kulturna“ i slično ukazuju na njihovu svrhu usmjerenu na afirmaciju i društvenu integraciju radnika kroz pomoć u obrazovanju, zatim u slučaju bolesti, pri starosti i nezaposlenosti što je predstavljalo osnovne ili „početne tendencije“ pomoći radništvu. Ovakva društva nastajala su u gotovo svim najvećim gradovima; Zagrebu, Rijeci, Varaždinu, Senju, Zadru i Splitu. Tendencijama višeg stupnja“ Oštrić naziva sve težnje, a kasnije i političko-ekonomske poteze, povezane s idejama socijalizma koje od 70-ih godina dobivaju svoje medije, u prvom redu novine *Radnički prijatelj* (1874-5.), *Radnički glasnik* (1887-9.) i *Sloboda* (1892.-1897.).¹³¹

Posljednji list postao je glasilo Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije osnovane 1894. godine pod utjecajem prodiranja socijalističkih ideja iz Zapadne Europe preko zapadnih austrijskih zemalja. Preciznije, hrvatsko-slavonskim socijaldemokratima uzor je bio njemački reformirani program iz 1891., no prvotnu verziju državno je odvijetništvo odbilo pa je program znatno skraćen. Ipak, u njemu su bile sažete općenite ključne ideje političkog termina *socijaldemokracija*. To su poboljšanje položaja seljaštva, radništva, trgovaca i obrtnika koji su osobito pogođeni serijskom industrijskom proizvodnjom i time egzistiraju na temelju sitnih popravaka.¹³² Tvorničkom se radništvu moralo zajamčiti da neće biti otpušteno uslijed sustavnog tehničkog usavršavanja tvornica. Na političkom su se polju zalagali za opće, jednako i tajno pravo glasa za muškarce i žene starije od 20 godina, ravnopravnost žena s muškarcima, za slobodu tiska, misli, govora i sastajanja, zakonsko ukidanje povlastica proizašlih iz plemićkog porijekla i/li posjedovanje velike imovine.¹³³ Tu se još ističe zahtjev za ukidanjem smrtne kazne, besplatnim i sekularnim školovanjem, besplatnom pravnom zaštitom te zdravstvenom skrbi, odnosno da se navedeno obavlja na trošak države. Što se tiče radničkog zakonodavstva, glavne

¹³⁰Vlado Oštrić, „Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest* 13 (1981), br. 2: 6. Pristup ostvaren 25.V.2024. <https://hrcak.srce.hr/214961>

¹³¹*Isto*, 10-11.

¹³²Mirjana Gross, ur., *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća: izabrani izvori* (Zagreb: Školska knjiga, 1957), 70.

¹³³*Isto*, 71-72.

točke odnosile su se na ozakonjenje osmosatnog radnog vremena, zabranu rada djeci ispod 14 godina i noćnog rada za sve, uvođenje tjednog odmora u neprekidnom trajanju od 36 sati (dan i pol) i ono najvažnije, obveza poduzeća da odredi iznos minimalne plaće kojom će se moći zadovoljiti osnovne životne potrebe.¹³⁴ Valja istaknuti da je ova stranka osnovana suradnjom zagrebačkih i osječkih socijalista uz odobrenje socijalista iz Ugarske što je označilo njihovo konačno odvajanje.¹³⁵ U to je vrijeme, od 1883. do 1903., na dužnosti hrvatskog bana bio Khuen Hedervary, predvodnik snažne mađarizacije i “pacifikacije” Hrvatske u svakom smislu te se na udaru našla i ova stranka koja je od 1897. pa do 1903. bila zabranjena. Za vlast je ona predstavljala opasnost jer je propagiranjem politike internacionalizma i sloge među svim narodima (Hrvatima, Srbima, Mađarima...) kao i zahtjevom za općim pravom glasa prijetila narušavanju Khuenove “izborne geometrije” i pokrajinskog partikularizma (ponajviše slavonskog) na kojem je njegova vlast i počivala. Socijalističke aktivnosti veliki su zamah doživjele na prostoru Hrvatskog zagorja, stoga se Khuen osobno obratio pismom Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagrebu da se uputi svećenstvo toga područja da zajedno s lokalnom vlašću suzbije širenje tih “razvratnih načelah”.¹³⁶

Usporedno sa širenjem ideja o socijalizmu i njegovoj ekstremnijoj inačici, komunizmu, proizišlih iz naučavanja Karla Marxa, tijekom druge polovice 19. st. javljaju se težnje unutar Katoličke Crkve o ublažavanju negativnih posljedica industrijalizacije. Produkt je tih nastojanja bio novi pristup odnosima između radnika i poslodavaca ili socijalni nauk Crkve koji je ostao dokumentiran u enciklici pape Lava XIII. pod naslovom “Rerum novarum”. Po uzoru na ovaj nauk počinju se osnivati društva sa već spomenutom svrhom, a to je pomaganje svih članova u slučaju bolesti, starosti te pomaganje obitelji preminulog člana. Dva primjera takvog udruživanja zabilježena su na području Hrvatskog Primorja. Jedna je od njih *Uzajamno podupirajuća radnička zadruga sv. Šimuna* osnovana 1888. u Crikvenici. Ime je dobila po zaštitniku ribara i obližnjeg sela Kotor. Prvi predsjednik zadruga bio je svećenik Aleksandar Car te se nakon njega spominju predsjednici Nikola Matejčić i Frane Car.¹³⁷ Budući da su osnivači i članovi bili ugledni crikvenički obrtnici, trgovci i turistički djelatnici u nastajanju, djelatnost ovog društva

¹³⁴Isto, 73.

¹³⁵Oštrić, “Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća”, 15.

¹³⁶Gross, *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća*, 96.

¹³⁷Slavko Matejčić, „Uzajamno podupirajuća radnička zadruga sv. Šimuna u Crikvenici“, *Vinodolski zbornik* (2014), br. 15: 121. Pristup ostvaren 27. V. 2024. <https://hrcaj.srce.hr/147515>

bila je usmjerena na pomoć siromašnim i bolesnim radnicima. Članovima su mogli postati samo neporočni muškarci između 16 i 60 godina.¹³⁸ Točnih podataka o prihodima zadruga nema, no poznati su iznosi članarine koja je 1926. iznosila 60 dinara godišnje. Isplaćivanje novčane potpore vršilo se prema točno određenim pravilima ovisno o trajanju bolesti ili isplata godišnje potpore osobi koja je bolesna i siromašna te nema nekoga tko će brinuti za nj.¹³⁹ Djelatnost zadruga prestaje 1945. zbog zabrane djelovanja ovakvih društava od strane komunističkih vlasti. Druga organizacija nalazila se u mjestu Grižane-Belgrad gdje je registriran veći broj društava uglavnom prosvjetne namjene u obliku čitaonica. Među njima je bila *Uzajamno-podupirajuća radnička zadruga sv. Roka*. Prema njenim pravilima, zadaće su se odnosile na potporu članovima “u slučaju bolesti ili u inoj nuždi, a također i u starosti ako bi to sredstva dozvoljavala”.¹⁴⁰ Raspon dobi članova isti je kao kod prethodne zadruga, a razlika je u tome što ovo društvo prima u članstvo i žene. Uvjeti za dobivanje novčane potpore i ovdje su detaljno razrađeni pri čemu je važno istaknuti putne troškove za radnike koji odlaze na rad u udaljene krajeve, zatim u slučaju bolesti ako je osoba član više od tri mjeseca te ako joj bolest traje duže od 8 dana.¹⁴¹ Pravo na potporu ne ostvaruju oni koji su zadobili ozljede u tučnjavi, oboljeli uslijed “nemoralnog ponašanja” ili pak oni koji su pokušali samoubojstvo.¹⁴² Jedno od pravila bila je zabrana svakog govora o politici. Godina osnutka zadruga je 1905. kada je predsjednik bio Matija Matasić. Osnivanje uzajamno-podupirajućih radničkih zadruga pokazatelj je da se za poboljšanje radničkog položaja nisu borili samo i isključivo nositelji socijalističkih ideja kako na to ukazuje Oštrić. Jesu li se zastupnici tih dvaju svjetonazora negdje “susreli” nije poznato, izuzev slučaja ako se pretpostavi da je Bartol Petrović, organizator prve komunističke ćelije u Hrvatskom primorju 30-ih godina 20. st., u svom sjećanju jednu od ovakvih zadruga (ne nužno opisanu zadrugu sv. Šimuna) nazivao “Križari”. Petrović istu opisuje kao fašističku organizaciju usmjerenu protiv komunista čiji je predvodnik bio župnik Karlo Marušić kojeg su jednom prilikom fizički napali mladi pristaše komunista.¹⁴³ Na širenje socijalističkih ideja reagirala je i (tada opozicijska) Stranka prava 1893. i 1894., prvotno podržavajući i predlažući u Hrvatskom

¹³⁸ *Isto*, 120.

¹³⁹ *Isto*, 120.

¹⁴⁰ Katica Barbarić, “Nekadašnje društvene aktivnosti u Grižanima i Vinodolu”, *Vinodolski zbornik* (2014), br. 15: 168. Pristup ostvaren 27. V. 2024. <https://hrcak.srce.hr/147517>

¹⁴¹ *Isto*, 169.

¹⁴² *Isto*, 169.

¹⁴³ Bartol Petrović, “Stvaranje organizacije KPJ na području Hrvatskog primorja” u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, ur. Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 138-9.

saboru ideju o proširenju prava glasa, zatim i o potrebi poboljšanja položaja radnika ističući kako hrvatski industrijski razvoj nije na razini zapadnoeuropskog. Tako je Josip Frank istaknuo potrebu unaprijeđenja duševnog i materijalnog stanja radnika što je doveo u izravnu vezu s kvalitetom rada i proizvodnje te s ljubavlju prema domovini.¹⁴⁴ Naposljetku je istaknuo da bi unaprijeđenje ekonomskog položaja radnika moglo pridonijeti njihovom pomirenju s društveno-proizvodnim odnosima kojeg dio i sami čine.¹⁴⁵

Na prijelazu stoljeća obrtništvo je bilo brojnije od radništva, stoga se ono smatra pretečom radničkog sloja na hrvatsko-slavonskom području. Obrtnici su bili u strahu od propasti i proletarizacije što je istovremeno dovelo do pojačanog iskorištavanja majstorskih naučnika i pomoćnika te je značilo vrlo otežanu vertikalnu mobilnost prema tituli majstora.¹⁴⁶ Iako Oštrić nadalje navodi da obrtnici čine važan dio u začetku radničkog pokreta u Hrvatskoj, članak socijalističke *Slobode* iz 1897. (prenosi Gross) ukazuje na suprotno, odnosno da je socijaldemokratima tek predstojalo da male obrtnike pridobiju za svoje ideje. Obrtničkom shvaćanju da socijaldemokracija želi ukinuti ovu djelatnost i borbu usmjeriti isključivo na područje industrije oni odgovaraju tvrdnjom da se obrtnici zajedno s radnicima trebaju prikloniti socijalizmu i njegovoj ideji o stavljanju sredstava za proizvodnju u ruke naroda, što je bilo u skladu s Marxovom i Engelsovom doktrinom znanstvenog socijalizma.¹⁴⁷ Prvo udruženje zagrebačkih radnika pod nazivom *Zagrebačko obrtničko-radničko društvo* osnovano je 1872. udruživanjem obrtnika (prema V. Koraću sljedeće struke; krojači, zidari, radnici tvornice cipela i paromlina) i tipografa, odnosno tiskara i grafičara s prvim predsjednikom Franjom Topolšćakom kojeg će ubrzo, u listopadu 1873., zamijeniti izrazito socijalistički orijentiran tiskar Dragutin Kale zalažući se za gotovo identične promjene koje će u svom programu iznijeti Socijaldemokratska stranka.¹⁴⁸ Bio je to ponovljeni pokušaj ishodovanja dozvole za osnutak budući da je prvi pokušaj 1869. bio neuspješan zbog, kako se navodi u više izvora, straha Zemaljske vlade od širenja socijalističkih ideja.¹⁴⁹ U društvo se postupno učlanjuje sve veći broj radnika (iz tvornice cipela, kožarnice i dr.) potiskujući obrtnike pa 1878. društvo mijenja ime u *Zagrebačko radničko društvo za izobraženje i podupiranje bolesnih članova*. Glasilo društva, list *Radnički prijatelj*, ujedno je i

¹⁴⁴Gross, *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća*, 63-64.

¹⁴⁵*Isto*, 64.

¹⁴⁶Oštrić, "Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća", 18.

¹⁴⁷Gross, *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća*, 141.

¹⁴⁸Josip Cazi, *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880)*, (Zagreb: Prosvjeta, 1981.), 46-48.

¹⁴⁹*Isto*, 34.

prvo službeno radničko glasilo u Hrvatskoj, a uređivao ga je Kale zajedno s članovima uprave društva. Njime su se socijalistički zahtjevi širili među radničkim masama, što je po marksističkom poimanju obilježje političkog pokreta koji je trebao postupno voditi ka suprotstavljanju poslodavcima kao vladajućem, “izrabljivačkom” sloju.¹⁵⁰ Općenito gledano, list je bio politički obojan, a počeo se širiti prema većim radničkim sredinama poput Osijeka, Karlovca, Varaždina te Senja i Rijeke na proučavanim područjima pri čemu je znatno veće oduševljenje pojavom istog zabilježeno u Senju dok je u Rijeci ono bilo manje zbog prougarskog usmjerenja tamošnjeg radničkog pokreta u samom začetku.

Zašto se kao prvi i najaktivniji članovi radničkih društava angažiraju upravo tiskari? Njihov specifičan položaj, s posebnim naglaskom na tiskare zaposlene u grafičkim poduzećima (ne obrtničkim radnjama) predstavlja prvi pravi primjer najamnog odnosa u kojem gotovo ne postoji mogućnost za napredovanje, a još manje za postajanje vlasnikom tvrtke kao što je to bilo moguće, prije industrijalizacije, na polju zanatstva u sklopu već opisanih “obiteljskih” odnosa između majstora i pomoćnika.¹⁵¹ Važan preduvjet za njihovo političko djelovanje bila je pismenost koja im je omogućila praćenje razvoja radničkog pokreta u Europi. Oni su osnovali vlastito udruženje koje se od 1874. naziva *Društvo tiskara i slovara u Hrvatskoj i Slavoniji* te se smatra prvim radničkim sindikatom u Hrvatskoj čija je obilježja društvo poprimilo nakon pet godina. Izmjena koja je isto približila pojmu “sindikat” je nadziranje uvjeta i vremena rada zaključenih ugovorom između radnika i poslodavca zajedno sa prijašnjim imenovanjem “tarifnog odbora”.¹⁵² Sindikati su u Banskoj Hrvatskoj ozakonjeni 1907., a tome je prethodilo uključivanje radničkog sloja u Narodni pokret protiv mađarske hegemonije 1903. godine.¹⁵³

4.2. Hrvatski radnički savez – radnička organizacija pod okriljem HSS-a

Hrvatska seljačka stranka, prvotno pod vodstvom Stjepana Radića do njegove smrti od posljedica atentata u Narodnoj skupštini u ljeto 1928. i nakon toga Vladka Mačeka, bila je vodeća politička stranka hrvatskog naroda u međuratnom razdoblju. Do 1925. dva je puta promijenila ime ovisno o dominirajućem elementu politike u određenom vremenskom segmentu. Tako se stranka od osnutka 1904. pa do 1920. naziva Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS) obraćajući

¹⁵⁰ *Isto*, 73-74.

¹⁵¹ *Isto*, 100.

¹⁵² *Isto*, 105-6.

¹⁵³ Oštrić, “Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća”, 8.

se seljaštvu kao najbrojnijem, a time i politički najjačem dijelu hrvatskog naroda na koji je tek trebalo proširiti pravo glasa. Potom mijenja naziv u Hrvatska republikanska seljačka stranka izražavajući nezadovoljstvo prema centralizmu i velikosrpskoj hegemoniji prisutnoj u strukturama jugoslavenske vlasti. Godine 1925. došlo je do privremenog, ali značajnog političkog zaokreta Stjepana Radića koji je priznao odredbe Vidovdanskog ustava i srpsku kraljevsku dinastiju Karađorđevića postavši dijelom vlade sa Srpskom radikalnom strankom u nadi da će se poboljšati opći položaj Hrvatske u zajedničkoj državi čime je tada napustio koncepciju o neutralnoj hrvatskoj seljačkoj republici sa punim suverenitetom u okviru postojeće države.¹⁵⁴ Nakon razdoblja diktature kralja Aleksandra (1929.-1931.), a zatim centralističko-unitarističke vlade pod vodstvom Jugoslavenske radikalne zajednice (1935.-1939.), HSS na čelu s Mačekom sklopio je sporazum s novim premijerom Dragišom Cvetkovićem po naredbi kneza Pavla Karađorđevića (koji je bio na čelu tročlanog Namjesništva uspostavljenog nakon atentata na kralja Aleksandra u rujnu 1934. od strane pripadnika ustaškog pokreta u emigraciji). Naime, potonji je bio potaknut jačanjem fašističke Italije koja je 1939. osvojila Albaniju, stoga je htio sporazum s hrvatskim političkim vodstvom u cilju konsolidacije države unatoč protivljenju vojnog vrha.¹⁵⁵ Nakon više krugova pregovora, sporazum je potpisan 26. kolovoza 1939. u Brdu kod Kranja i ostao je poznat kao Sporazum Cvetković-Maček kojim je uspostavljena Banovina Hrvatska s vlastitom zakonodavnom, upravnom i sudskom vlašću te teritorijem nastalim spajanjem dviju bivših upravnih jedinica – Savske i Primorske banovine sa pridodanim kotarevima Dubrovnikom, Travnikom, Šidom, Ilokom, Brčkim, Fojnicom, Derventom i Gradačcem čime je Banovina imala sva obilježja federativne jedinice.

HSS je u predmetnom razdoblju predstavljao „treći put“ između nacionalističkog ustaškog pokreta i revolucionarne Komunističke partije dajući jednaku važnost borbi za nacionalnu emancipaciju hrvatskog naroda te rješavanju socijalnih i ekonomskih problema putem progresivnog oporezivanja, poticanja slobodnog poduzetništva, socijalnog i mirovinskog osiguranja, provođenja agrarne reforme.¹⁵⁶ Stranka je postupno počela privlačiti građanstvo (odvjetnike, liječnike, činovnike) u svoje redove, ali i radnike, što joj je dalo obilježje hrvatskog nacionalnog pokreta u „prvoj“ Jugoslaviji. Nakon uspostave Banovine Hrvatske otvoren je Odjel

¹⁵⁴Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918-1991-2003)*, (Zagreb: Naklada Pavičić, 2003), 160-1.

¹⁵⁵*Isto*, 202.

¹⁵⁶Tihomir Cipek, “Ideologije – “zemljovidi” političkog svijeta” u *Prijelomna vremena: Hrvatske zemlje nakon 1918.*, ur. Suzana Leček, (Zagreb: Matica hrvatska, 2022), 13-14.

za socijalnu politiku koji je trebao pristupiti rješavanju socijalnih problema, između ostalog i radničkog pitanja kroz zaštitu radnika od samovolje poslodavaca i uspostavu učinkovitog socijalnog osiguranja.¹⁵⁷ Učinak je toga bio minimalan s obzirom na kratkotrajno djelovanje Odjela do pojave ratnog stanja u travnju 1941. godine. Prenošenje socijalne politike u zasebne ruke Banovine Hrvatske značilo je i preuzimanje ovlasti nad Radničkim komorama u Zagrebu i Splitu te kasnije i SUZOR-a. U nastavku potpoglavlja razmotrit će se nastanak i odnos HSS-ove radničke organizacije, Hrvatskog radničkog saveza, prema radništvu te strankama i organizacijama koje su mu se obraćale, sve do uoči sloma Kraljevine Jugoslavije.

Datum osnutka Hrvatskog radničkog saveza kao i konkretan razlog osnivanja istoga nije bilo lako odrediti s obzirom da je ova organizacija zapravo nastala u sklopu pravaške politike, tj. jednom njenom aspektu usmjerenom prema radništvu početkom 20-ih godina. Bosiljka Janjatović, djelatnica spomenutog IHRP-a, detaljno se bavila odnosom HSS-a i HRS-a prema radništvu i njegovoj, kako je u više radova naziva, „avangardi radničke klase“¹⁵⁸ – Komunističkoj partiji. To je radila na temelju iščitavanja članaka najvećim dijelom iz *Hrvatskog radnika*, glasila HRS-a čiji je prvi broj izašao 3. veljače 1922., i u manjoj mjeri stranačkih listova *Hrvat* i *Slobodni dom*. Prema pisanju pravaškog lista *Hrvat*, u svibnju 1921. izabrana je uprava i nadzorni odbor Saveza te su njegova pravila predana vlastima na provjeru., a kao prvi predsjednik spominje se Matija Huha.¹⁵⁹ Ovo je najizglednije vrijeme osnutka i to zasigurno pod utjecajem Hrvatske stranke prava.¹⁶⁰ Naime, HSP, HRSS i stranka Hrvatska zajednica su u proljeće 1921., uvidjevši da će prvi ustav nove države biti usmjeren protiv i najmanje hrvatske autonomije, formirali Hrvatski blok. Na njegovom je čelu bio Stjepan Radić te je predsjedao blokovskim sjednicama što znači da je HRSS imao vodeću ulogu u Hrvatskom bloku, a članstvo u istom priskrbilo mu je dvostruko veći uspjeh na parlamentarnim izborima 1923. u odnosu na 1920. godinu. To su bile okolnosti u kojima dolazi do prevlasti HRSS-a u HRS-u, a što je postalo konačno na sjednici 25. ožujka 1922. kada HRS postaje samostalan faktor unutar Hrvatskog bloka.¹⁶¹ To je obilježje prve, kratkotrajne faze djelovanja Saveza do 1924./25, kada je on

¹⁵⁷Dukovski, “Socijalna politika nakon 1918. godine”, 240.

¹⁵⁸Bosiljka Janjatović, “Sindikalni pokret u društvenom životu Hrvatske između dva svjetska rata”, *Časopis za suvremenu povijest* 10 (1978), br.1: 16. Pristup ostvaren 21. VI. 2024. <https://hrcak.srce.hr/219063>

¹⁵⁹Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 73.

¹⁶⁰Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 71-74.; Dukovski, “Socijalna politika nakon 1918. godine”, 239.

¹⁶¹Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 74-75.

definiran kao strukovna organizacija neutralna u političkom smislu (barem „na van“) istovremeno govoreći o radništvu kao o drugom po redu najvažnijem političko-društvenom čimbeniku tog vremena nakon seljaštva. Druga faza traje do 1929. i u njoj HRS počinje biti „radnička frakcija HRSS-a“ navodeći da je radništvo malobrojan dio hrvatskog naroda (između 3 i 5% stanovništva) uz traženje da članovi HRS-a moraju biti i članovi H(R)SS-a upravo zbog toga što malobrojnog, nemoćnog i neorganiziranog radništvu bez vlastite političke stranke ne preostaje ništa drugo nego poduprijeti seljački pokret predvođen HSS-om.¹⁶² Ovakva se koncepcija i usmjerenje Saveza nastavilo nakon obnove početkom 1935. u znatno intenzivnijem obliku kroz aktivno okupljanje radništva (više autora opisuje ga „agresivnim“) oko svog programa u gradskim i mjesnim podružnicama te čvrstim vezanjem uz HSS, prvenstveno u odabiru i potvrđivanju članova upravnog odbora. U obnovi Saveza vodeću ulogu imao je tadašnji predsjednik Ivan Peštaj, monter u Gradskoj plinari u Zagrebu. Nakon njegove smrti u travnju 1937. prestaje period homogenosti potaknute politikom HSS-a, a Janjatović pretpostavlja da se ovdje radilo i o pomoći režima, te se počinju nazirati obrisi opozicionog djelovanja. Konkretni primjer opozicije i disidentstva u Savezu bio je Hrvatski radnički pokret osnovan početkom prosinca 1938. na inicijativu Stjepana Severinca i Slavka Govedića.¹⁶³ Ovaj pokret nije imao jasno definirane ciljeve po kojima bi se razlikovao od matične stranke, ali je ipak podnio vlastita pravila upravi policije u Zagrebu koje ih je prosljedilo Upravnom odjeljenju Savske Banovine koje je ista službeno odbilo 1940., dakle u vrijeme HSS-ove vlasti u Banovini Hrvatskoj. HRP je bio kažnjen zbog okupljanja i slanja radnika na rad u Njemačku što je *Hrvatskom radniku* dalo povoda da „separatiste“ poveže s pronjemačkim premijerom Milanom Stojadinovićem. Nastanak i izdvajanje opozicije događa se gotovo istovremeno kada i nastanak opozicije u HSS-u na desnu i lijevu struju, a uglavnom se ta diferencijacija članstva zasnivala na nezadovoljstvu neostvarenim gospodarskim i socijalnim programom. Pritom je desna struja, koja će se pretežno prikloniti ustaškom pokretu i vlastima NDH, bila vidljiva u stranačkim sekcijama poput Hrvatske seljačke i građanske zaštite dok je lijeva imala veći zamah izvan zagrebačke središnjice, u ruralnim krajevima gdje na članove HSS-a i HRS-a sve više djeluje komunistička propaganda. Iako će se ovo pitanje dotaknuti u petom poglavlju, ovdje je prikladno izdvojiti slučaj intenzivne suradnje lijevog krila HSS-a predvođenog Antom Balenom i Ivanom Maračićem sa komunističkom

¹⁶²*Isto*, 81-82.

¹⁶³*Isto*, 97-98.

omladinom na Sušaku od prosinca 1935. u obliku zajedničkog izdavanja časopisa *Hrvatska misao* u kojem su kritizirali vladu Milana Stojadinovića, promovirali zahtjeve za demokracijom i pravednijim društvom po uzoru na SSSR (prema sjećanju D. Diminića).¹⁶⁴ List je izlazio do lipnja 1936. kada je zaplijenjen kao komunistički. Međutim, suradnja Balena s „naprednom omladinom“ nastavila se kroz održavanje mitinga na Sušaku i Kastvu te dopuštanje uključivanja komunista u sekciju za mladež HSS-a gdje su nastojali potisnuti pravaške utjecaje, koje je podržavao predsjednik sušačkog HRS-a Jakov Grabar, a na to uključivanje blagonaklono je gledao jedan od HSS-ovih kandidata na skupštinskim izborima 1935. i 1938., Ante Vrkljan budući da je komunističko vodstvo odlučilo da komunisti 1935. glasaju za Udruženu opoziciju.¹⁶⁵ Lijeva opozicija bila je značajna i u Hrvatskom zagorju te u Dalmaciji.

Povezanost stranke sa svojom radničkom organizacijom sastojala se u tome što je predsjednik HRS-a uvijek bio jedan od kandidata na izbornim listama HSS-a, potom u sudjelovanju članova HSS-a na skupštinama radničkog saveza, posebno povodom Praznika rada, gdje su isticali važnost jedinstvenih interesa radnika i seljaka, odnosno pristajanja uz HSS.¹⁶⁶ Za kratku usporedbu, Komunistička partija Jugoslavije u vrijeme obnove HRS-a razmatra kako prodrijeti među seljačke mase, uvelike priklonjene Radiću i HSS-u, budući da ona nije dobro poznavala društveno-ekonomsku situaciju na selu niti je imala kvalificiran kadar za privlačenje seljaštva u svoje redove.¹⁶⁷ Centralni komitet KPJ je 1935. zaključio da će se to postići ukoliko se smanji formalno naglašavanje zajedničke borbe radnika i seljaka te aktivno sudjeluje u javnom životu određenog mjesta stječući prevlast u ključnim institucijama, slično već navedenim slučajevima u Gorskome kotaru, posebice delničkom kotaru, i Hrvatskom primorju.¹⁶⁸ Smatralo se da treba poći od širenja Radićevih ideja, a potom prijeći na višu razinu koju je predstavljalo glasilo *Seljačka misao* pokrenuto 1937. i koje je trebalo potaknuti seljaštvo na borbu za vlastite interese, prvenstveno za nacionalnu slobodu.¹⁶⁹ Naglašavali su da će ona biti potpuna tek kada

¹⁶⁴Dušan Diminić, “Komunistički pokret u Hrvatskom primorju od 1931-1941.” u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, ur. Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 79.

¹⁶⁵Eugen Cindrić, “Napredna omladina Sušaka između dva svjetska rata”, 117-8.

¹⁶⁶Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi.*, 92-93.

¹⁶⁷Ivan Jelić, *Komunistička partija Hrvatske (1937-1945)*, (Zagreb: Globus, 1981), 174.

¹⁶⁸Isto, 175.

¹⁶⁹Isto, 178.

seljaštvo, radništvo i inteligencija zajedno dođu do takvog društvenog stanja u kojem neće biti izrabljivanja čovjeka.¹⁷⁰

Pravila HRS-a donesena su 22. ožujka 1922., a od strane vlasti potvrđena su za nešto manje od godinu dana. Članom je mogao postati „svaki domaći radnik ili radnica neporočna života“ kao redoviti, ali i izvanredni članovi koji su u blagajnu Saveza uplaćivali dobrovoljne priloge.¹⁷¹ Iako se to ne navodi točno tim riječima, članovi HRS-a mogli su biti i poduzetnici, tj. poslodavci, što je kočilo odobrenje pravila od strane zagrebačke Radničke komore sve do prosinca 1936. kada su pravila promijenjena, a zatim je i sam HRS početkom 1937. primljen u Radničku komoru. Drugim riječima, onemogućavanjem prava glasa poslodavcima i izbacivanjem termina „izvanredni članovi“ HRS zadobiva oblik sindikata. Savez je obilježila izrazita centralizacija pri donošenju odluka sa središtem u Zagrebu koja se najčešće opravdavala racionalnim troškovima putovanja. Nadalje, pri formulaciji programa te pisanju *Hrvatskog radnika* neposredno nakon preuzimanja Saveza, a kasnije i u praktičnom djelovanju, najviše je do izražaja došlo njegovo antimarksističko ili antikomunističko usmjerenje izraženo u odbacivanju internacionalizma. Riječ je o političkom rješenju koje su promovirali komunisti vodeći se tumačenjem Kominterne, a koje bi trebalo nastupiti nakon ukidanja države kao glavnog oslonca klasnih suprotnosti i proglašenja diktature proletarijata kao prijelaznog razdoblja, uključivanjem radnih masa svih naroda u međunarodni radnički pokret, čime bi na koncu nestale nacionalnosti i svi ljudi postali bi „građani svijeta“ bez države i nacije. HSS je takvo tumačenje smatrao pogrešnim te je isticao, slično kao i HSP na početku, da radnici u svojoj borbi moraju zadržati nacionalnu svijest, njegovati svoju kulturu i povijest te dijeliti svoje interese sa cjelokupnim hrvatskim narodom, točnije voditi se sloganom „nacionalna sloboda i socijalna pravda“.¹⁷² Zbog toga je razumljivo HSS-ovo odbacivanje revolucionarnog nasilnog rušenja postojećeg poretka i odnosa proizvodnje te propagiranje čovječnosti i pravednosti kroz *zadrugarstvo* i *strukovne organizacije* u kojima neće biti važna nacionalnost, rasa i vjeroispovijest njihovih članova što ukazuje na činjenicu da HSS-ove organizacije ne bi bile nacionalno isključive.¹⁷³ Internacionalizam i odnos KPJ prema nacionalnom pitanju, iako su pojedini članovi (primjerice,

¹⁷⁰Isto, 179.

¹⁷¹Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 104.

¹⁷²Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 151-2.; Janjatović, „Sindikalni pokret u društvenom životu Hrvatske između dva svjetska rata”, 20.

¹⁷³Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 152-3.

Božidar Adžija) isticali da klasna preobrazba društva ne znači dokidanje nacionalnih osjećaja i težnje za nacionalnom slobodom, HSS je smatrao glavnom preprekom u ostvarivanju suradnje koju su komunisti pokušavali ostvariti 1935., ponovno po uputama Kominterne, u obliku Narodne fronte slobode.¹⁷⁴

Tijekom obnove rada, od rujna 1935., HRS je morao pronaći svoje mjesto unutar tadašnjeg sindikalnog pokreta u kojem su prednjačili socijalistički obilježeni sindikati poput Općeg radničkog saveza i Ujedinjenog sindikalnog saveza Jugoslavije (*više u sljedećem potpoglavlju*) kojeg će uskoro preuzeti komunisti. Osnivanje podružnica bilo je aktualno u gradovima i mjestima gdje nisu djelovali spomenuti sindikati i njihovi ogranci, ali i tamo gdje jesu. Međutim, prije kratkog pregleda osnutka podružnica nakon 1935., zbog fiksne podjele povjesničarke Janjatović na dvije razvojne faze HRS-a pri čemu u prvoj gotovo nema osnivanja podružnica izvan Zagreba, treba istaknuti da su 1928. na tematskim područjima osnovane podružnice na Sušaku, u Ravnoj Gori i Srpskim Moravicama.¹⁷⁵ Nastavno na drugu fazu, prve podružnice izvan Zagreba osnovane su u Oroslavlju i Podsusedu okupivši uglavnom radnike tekstilne industrije.¹⁷⁶ Godina 1936. bila je godina procvata podružnica kao i brojnih štrajkaških akcija. HRS počinje djelovati u većim gradovima poput Osijeka, Varaždina, Karlovca, Bjelovara te u brojnim mjestima od kojih su ovdje izdvojena samo ona na proučavanim područjima, a to su ove godine Novi Vinodolski i Ravna Gora (očito se radi o obnovi podružnice iz 1928.).¹⁷⁷ Sljedeće je godine širenje podružnica obuhvatilo Kraljevicu i Sušak (obnova kao i u Ravnoj Gori), gotovo istovremeno sa konsolidacijom organizacije Komunističke partije u Hrvatskom primorju.¹⁷⁸

Od tada je prošlo jedanaest godina otkako se HSS počeo organizirati na sušačkom području, industrijskom središtu Hrvatskog Primorja, povodom skupštinskih izbora 1925. te gradskih izbora 1926. godine. Uoči potonjih formiran je proglaš i komunalni program za Sušak iz kojeg se mogu iščitati postavke slične onima istaknutima na HRS-ovim skupštinama;

¹⁷⁴Jelić, *Komunistička partija Hrvatske (1937-1945)*, 82.

¹⁷⁵Mihael Sobolevski, "Reformistički radnički pokret u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju 1921-1928." u *Jadranski zbornik: prilozi za povijest Istre, Rijeke i Hrvatskog primorja*, ur. Vjekoslav Bratulić, Branko Marušić i Mihael Sobolevski, sv. 13 (Rijeka: Otokar Keršovani, 1989.), 183.

¹⁷⁶Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 125.

¹⁷⁷*Isto*, 125-6.

¹⁷⁸Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 130.; Petrović, "Stvaranje organizacije KPJ na području Hrvatskog primorja", 137.

„Jer što će sušački radnik bez hrvatskog seljaka? Ništa!

*Sirota je sušački radnik bez hrvatskog seljaka - sirota, makar se napumpao svim socijalističkim idejama!...*¹⁷⁹

Glavne odredbe komunalnog programa odnosile su se na gospodarski život, važnost održavanja luke, štednju u gradskoj upravi, podizanje kulturno-obrazovnih ustanova, tržnice i doma zdravlja, izgradnju povoljnih stanova za radnike i činovnike, borbu protiv iskorištavanja lučkih radnika osnivanjem zadruga namijenjenih isključivo njima.¹⁸⁰ Iako je po karakteru komunalni, ovaj program sadrži dio koji ukazuje na važnost hrvatstva te poziva Sušak da se odmakne od dotadašnje projugoslavenske orijentacije jer je on “po krvi i tradicijama” hrvatski grad.¹⁸¹

HRS ulazi i na područje Gorskog kotara 1938. osnivanjem podružnica u naseljima Tršće, Vrbovsko i Mrzla Vodica kraj Lokava te naredne 1939. u Fužinama, Lokvama, Crnom Lugu, Kupjaku, Skradu i Ogulinu, a u primorskom dijelu u Senju. Općenito, u samom Senju HSS u početku nije uspio stvoriti značajnu utvrdu, osim kada je riječ o izborima za Narodnu skupštinu (izuzev 1935.), no na prostoru kotara imao je znatnu podršku seljaštva čemu je jedan od dokaza spomen-ploča na održani govor Stjepana Radića u Krivom Putu 1927. godine. Također, u Jablancu je 1935. zabilježen skup HSS-a na kojem je sudjelovalo oko tri tisuće ljudi, a dvije godine kasnije HSS je bio organizator kulturnog događaja u suradnji s pjevačkim društvom „Trebević“ iz Sarajeva, a koji je ostao poznat po ubojstvu sedmero sudionika iz Gospića, tzv. „senjskih žrtava“, od strane policije.¹⁸² Do početka rata stranka postupno jača, prvenstveno nakon osnivanja Banovine Hrvatske, a onda i kroz djelovanje Hrvatske seljačke zaštite koju u većini čine „frankovci“, pristaše pravaške frakcije nazvane po njenom vođi Josipu Franku. Sam HRS, kako navodi Jelić, nije stekao jače pozicije među radnicima iako je osnovao sekciju u već prikazanoj Tvornici duhana, no 1937. uvjerljivo je izgubio na izborima za radničke povjerenike ove tvornice od prokomunističkog URSS-a i njegovog ogranka, Saveza monopolskih radnika.¹⁸³ Ovi su izbori dokumentirani primjer samovoljnog ponašanja poslodavaca nakon što su radnici na

¹⁷⁹Novi list (8. kolovoza 1926.) u Željko Bartulović, “Djelovanje Hrvatske seljačke stranke na Sušaku 1920.-1940.”, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 22 (2001), 167-8. Pristup ostvaren 20. VIII. 2024.

<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:118:363343>

¹⁸⁰Bartulović, “Djelovanje Hrvatske seljačke stranke na Sušaku 1920.-1940.”, 168-9.

¹⁸¹Isto, 169.

¹⁸²Ivan Jelić, “Senj u razdoblju između dva svjetska rata”, *Senjski zbornik* 1 (1965), br.1, 128-9.

¹⁸³Jelić, “Senj u razdoblju između dva svjetska rata”, 130.; Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 134.

legalan način izrazili svoje stavove, na neki način i političke s obzirom na političku obilježenost ovih sindikata. Radilo se o nepriznavanju izabranih povjerenika od strane ravnatelja Sabljica koji je bio simpatizer HSS-a te se nadao pobjedi njegove radničke liste. „Odmazda“ se sastojala i u formiranju „Sabljiceve grupe“ na čelu s jednom radnicom koja je pomno nadgledala rad ostalih radnica te podnosila izvještaj izravno upravitelju tvornice.¹⁸⁴ Kao i u ostatku Hrvatske, HRS će od kraja 1940. kada je brojio oko 180 000 članova, konkretnije od zabrane djelovanja URSS-a (sa oko 100 000 članova), postati vodeća sindikalna organizacija i u gradu Senju.¹⁸⁵

Poput organizacijskog, jednako je važan i praktični aspekt djelovanja HRS-a koji je pored osnivanja podružnica diljem Hrvatske bio orijentiran na vođenje štrajkova, sklapanje kolektivnih ugovora i postavljanje zahtjeva za povećanjem nadnica i to mirnim putem. Time je štrajk smatran krajnjim sredstvom kojim se pristupa kada su svi pokušaji za postizanje dogovora s upravom tvornice ili poslodavcem neuspješni.¹⁸⁶ Godine 1922. HRS je vodio prvi štrajk i to onaj zagrebačkih tramvajskih radnika (nije precizirano o kojoj skupini radnika je riječ) od 29. do 31. ožujka te je završio potpisivanjem kolektivnog ugovora. Privredna grana u kojoj je HRS 20-ih godina vodio najviše štrajkova bilo je rudarstvo na području Hrvatskog zagorja, potom Željeznička radionica u Zagrebu i Tvornica koža, a nakon obnove 1935. usmjerava se na brojne druge grane, posebno tekstilnu industriju s time što je tada veći naglasak bio na postizanju sporazuma oko kolektivnih ugovora o čijoj se brojnosti redovito govorilo na godišnjim skupštinama. S obzirom na upitnost iznesenih brojki o sklopljenim ugovorima te njihovim pribrajanjem obnovljenim ugovorima, treba reći da se radilo o nekoliko desetaka sklopljenih kolektivnih ugovora godišnje. Jačanje HSS-a na političkom planu od druge polovice tridesetih godina pratilo je jačanje HRS-a na sindikalnom kada mu je najjači, i gotovo jedini, konkurent prokomunistički URSSJ. Hrvatski radnički savez 1937. vodi akciju za povećanje satnica nekvalificiranih radnika u tvornici Moster u Zagrebu što je završilo povećanjem satnice između 4 i 6 dinara te je regulirano plaćanje prekovremenih sati i izdavanje jednog radnog odijela godišnje.¹⁸⁷ Početkom srpnja 1938. vodio je dvodnevni štrajk radnika Paromlina koji je završio

¹⁸⁴Kolar-Dimitrijević, "Tvornica duhana u Senju i njeno radništvo od godine 1918. do 1941.", 52.

¹⁸⁵Kolar-Dimitrijević, "Tvornica duhana u Senju i njeno radništvo od godine 1918. do 1941." , 55.; Dukovski, "Socijalna politika nakon 1918. godine", 239.

¹⁸⁶Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 154.

¹⁸⁷Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 125.

povećanjem nadnica za 3 posto.¹⁸⁸ Iduće godine u suradnji sa URSSJ-om nakon dva mjeseca pregovaranja ishodomana je povišica od 8% za radnike Tvornice čarapa Silk. Valja izdvojiti i štrajk u Tvornici turpija Faber koji je početkom 1940. uspješno priveden kraju.¹⁸⁹ Od 1940. HRS, uz podršku HSS-a, započinje sklapati ugovore po industrijskim granama koji su trebali vrijediti za cijelu Banovinu Hrvatsku, točnije u tekstilnoj, drvnoj i mesnoj industriji, a njihove odredbe propisivale su plaćeni godišnji odmor i naknadu za prekovremeni rad, no ne i iznos minimalne plaće što je uređeno u kolovozu iste godine pa je od tada on iznosio 4 dinara po satu u Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu te 3,50 dinara u ostalim gradovima.¹⁹⁰ U nekim zagrebačkim tvornicama koje su bile dio navedenih struka, zbog prevlasti URSSJ-a, od travnja dolazi do otpora i odbijanja ovog jedinstvenog kolektivnog ugovora.

Posebna aktivnost kojom se Savez izdvajao od ostalih sindikata bila je „zimski pomoć“ pokrenuta tijekom jenjavanja velike nezaposlenosti uslijed gospodarske krize. Janjatović ne navodi od čega se konkretno sastojala ova pomoć navodeći samo besplatan rendtgenski pregled te subjekte koji su donirali sredstva za istu – bili su tu nogometni klubovi, HSS i njegova Gospodarska sloga, a obavijest o ovoj akciji dobio je i knez Pavle.¹⁹¹ Na kraju valja spomenuti rad „Hrvatske radničke škole“ pokrenute 1940. s ciljem obrazovanja radnika, upoznavanje s osnovama sindikalnog rada koji se bori za unaprjeđenje njihova života u svim aspektima te ukazivanje „...na sve one ideologije koje su tuđe hrvatskom narodnom životu...“.¹⁹²

Na temelju svega navedenog može se zaključiti da je program i djelovanje Hrvatskog radničkog saveza, onako kako je ono prikazano u literaturi na temelju proučavanja njegovog lista *Hrvatski radnik* od preuzimanja od Stranke prava 1922. do 1940., prema radništvu bilo poprilično neodređeno. Svojom primarnom orijentacijom na probleme i interese seljaštva te hrvatsko nacionalno pitanje, HRS pokazuje svojevrsnu nesigurnost u pristupu „pravom“ tvorničkom radništvu kao novom društveno-političkom faktoru, a što se osobito vidi u promjeni gledanja na radništvo u dvama osnovnim razvojnim razdobljima Saveza.

¹⁸⁸ *Isto*, 125.

¹⁸⁹ *Isto*, 126.

¹⁹⁰ Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 212-3.

¹⁹¹ *Isto*, 209-210.

¹⁹² *Isto*, 248.

4.3. Radnički sindikati, previranja u radničkom pokretu i štrajkaški pokret tijekom međuratnog razdoblja

Posljednji i najopsežniji dio ovog poglavlja odnosi se na pregled najvećih sindikalnih organizacija uvelike politički usmjeravanih i obilježenih koje su kao takve bile značajni sudionici međuratne društvene povijesti. U sljedećim odjeljcima prikazat će se njihov međusobni odnos, njihov program i djelovanje kroz konkretne primjere na razmatranim područjima zabilježene u literaturi i arhivskim izvorima.

Sindikalni pokret bio je sastavni dio radničkog pokreta između dva svjetska rata u Hrvatskoj što znači da ta dva termina nisu istovjetna. Radnički pokret odnosi se na sve akcije radnika, samostalne i nesamostalne, odnosno organizirane i neorganizirane, poduzete u svrhu izražavanja nezadovoljstva radnim uvjetima, radnim vremenom i plaćom dok je sindikalni pokret organizirana borba za prava radnika predvođena sindikatima koji se u ovom radu promatraju u smislu generalnih te granskih sindikata. Sindikati su u međuraću bile gotovo jedine organizacije koje su mogle zastupati politički, ekonomski i socijalno inferioran radnički sloj, stoga su oni po svom karakteru bili strukovne i političke radničke organizacije. Kako će se vidjeti u pregledu istih, međuratni sindikalni pokret bio je idejno, organizacijski i praktično razjedinjen pri čemu su osnova te podjele bila sredstva i krajnji ciljevi za poboljšanje položaja cjelokupnog radničkog sloja, stoga će se ovaj pokret razmotriti kroz podjelu na reformističke, a potom revolucionarne sindikate kao i političke stranke koje su ih vodile.

Socijaldemokrati i tzv. “centrumaši”, točnije umjereniji članovi Komunističke partije, održali su 18. prosinca 1921. kongres na kojem je osnovana Socijalistička Partija Jugoslavije koja zakonito djeluje do šestosiječanjske diktature 1929. godine pri čemu je prvim predsjednikom postao Dragiša Lapčević, a tajnik Vitomir Korać, istaknuti socijalist prije Prvog svjetskog rata. Činili su je činovnici, koji su proizašli iz radništva, zaposleni u državnim tvrtkama i institucijama za radnička pitanja poput SUZOR-a i Radničke komore.¹⁹³ Članovi stranke, socijalisti, zauzimali su se za “političku naobrazbu” radnika u sklopu njihovih sindikata, a na moderno građansko društvo i položaj radnika u njemu gledali su kao na teško uništiv poredak koji se može popraviti reformama radničkog zakonodavstva kao i planskom privredom u kojoj će proizvodni pogoni biti

¹⁹³Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 45.; Janjatović, “Sindikalni pokret u društvenom životu Hrvatske između dva svjetska rata”; 19.

u društvenom vlasništvu, većom demokratizacijom te aktivnom suradnjom s državom.¹⁹⁴ Slijedom toga, vlast se s njima nije obračunavala kao što je to radila s revolucionarnim krilom radničko-sindikalnog pokreta (*detaljnije u 5. poglavlju*) to više što su socijalisti zagovarali jasno odvajanje stranačkog od sindikalnog rada premda će se u nastavku vidjeti da se radi samo o načelnim izjavama.¹⁹⁵ Zagovaranje suradnje s državom može se povezati i sa pogledom SPJ na nacionalno pitanje koje je tijekom čitavog postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije zaoštravalo odnose među njenim narodima te njihovim vodećim političkim akterima, a kulminaciju je označio atentat na Stjepana Radića i zastupnike HSS-a u beogradskoj Narodnoj skupštini krajem lipnja 1928. godine. Socijalisti su pretežno podržavali unitarizam (Slovenci, Hrvati i Srbi su tri plemena jednog naroda) i jugoslavenstvo sa sporadičnim isticanjem nacionalnih posebnosti što znači da su bili zadovoljni sa jugoslavenskom državom onakvom kakva je bila dvadesetih godina, tj. definiranom Vidovdanskim ustavom.¹⁹⁶ Dok je glavni subjekt rješavanja nacionalnog pitanja za HSS bilo seljaštvo, za KPJ isključivo radništvo, a za SPJ to je bilo građanstvo, usko povezano sa vladajućom strukturom zbog čega su članovi posljednje percipirani kao “beogradski agenti”. Iako osjetno kritični prema opisanoj politici SPJ, povjesničari iz IHRP-a navode da se ova stranka istaknula radom na radničkom obrazovanju, izdavanju radničkih novina, ukazivanjem na dobrobiti učlanjivanja u sindikate, osnivanjem kulturnih i sportskih društava kao kohezivnih elemenata među radnicima i to za vrijeme stroge zabrane komunističkog djelovanja koja im je išla u prilog.¹⁹⁷

Na čistom političkom planu SPJ bila je manje uspješna okupivši na početku nekoliko tisuća članova u cijeloj zemlji, njih 11 000, a taj je broj do 1928. pao na između 3 500 i 4 000 članova.¹⁹⁸ Ovim se aspektom, i to na području Gorskog kotara i Hrvatskog primorja, detaljnije bavio povjesničar IHRP-a Mihael Sobolevski koji navodi da SPJ prvu mjesnu organizaciju uspijeva osnovati u Plaškom u svibnju 1925. okupivši radnike već spomenute “velike pilane”, a ta je organizacija trebala biti baza za širenje prema Hrvatskom primorju.¹⁹⁹ Desetak dana kasnije pristupilo se osnivanju “prosvjetno-naobrazbenog odbora” s nekoliko odsjeka pjevačke,

¹⁹⁴Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 53.

¹⁹⁵Bosiljka Janjatović, “Politička opredjeljenost sindikalnog pokreta u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju”, *Naše teme* 6 (1974), 1072.

¹⁹⁶Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 54.

¹⁹⁷Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 55.; Janjatović, “Sindikalni pokret u društvenom životu Hrvatske između dva svjetska rata”, 19-20.

¹⁹⁸Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 45.

¹⁹⁹Sobolevski, “Reformistički radnički pokret u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju 1921-1928.”, 172.

glumačke i sportske vrste. Odaziv radnika na pristupanje SPJ-u nakon osnivanja mjesne organizacije u Sušaku u lipnju 1926. bio je slab sa svega 20 učlanjenih ljudi.²⁰⁰ Valja podsjetiti da je to bilo vrijeme formiranja HSS-ovih te HRS-ovih podružnica na Sušaku, naposljetku i spomenutih gradskih izbora na kojima ista stranka pokušava pridobiti radnike i seljake sličnim komunalnim programom (usmjerenim na probleme radništva, njihovo stambeno pitanje i privredno stanje luke Sušak) uz to pozivajući Sušačane da napuste “politiku fantomskog jugoslavenstva”.²⁰¹ Socijalistička partija ove je izbore završila na trećem mjestu iza Građanske i liste HSS-a. Od djelatnosti dvojice izabраниh zastupnika SPJ-a izdvajaju se zahtjevi za uvođenje progresivnog oporezivanja, potom za osiguranje više sredstava za nezaposlene te za gradnjom priuštivih radničkih stanova.²⁰² Završni ispit za SPJ uoči diktature bili su izbori za Narodnu skupštinu u rujnu 1927. godine kada je ista bila posljednja po broju dobivenih glasova.

Utjecaj Katoličke crkve na radništvo i pitanja vezana uz njega tijekom dvadesetih godina bio je izražen kroz Jugoslavenski, kasnije Radnički strukovni savez kojem su se priklanjale uglavnom radnice. Isti smatra da je potrebna reforma privatnog vlasništva i njime determiniranih radnih odnosa po uzoru na socijalni nauk Crkve iz 19. stoljeća, a najviše je zagovarao suradnju i mir među svim društvenim slojevima.²⁰³ Nakon proglašenja diktature, odnosno obnove stranačkog života 1935. veliki dio Saveza priklanja se HRS-u. Nadalje, reformistički orijentirana stranka, koja je za kratko vrijeme radnike Sušaka učinila neodlučnim po pitanju kojoj se političkoj opciji prikloniti, bila je Jugoslavenska opća radnička zajednica osnovana 1921. na Sušaku okupivši oko 7000 članova.²⁰⁴ Zauzimala se za “kulturno i ekonomsko podignuće naših najširih radnih slojeva” dok je na terenu bila usmjerena samo na jugoslavenski opredjeljene radnike.²⁰⁵ Organizacija je raspuštena krajem 1922. godine. Nakon pobjede vladine liste na izborima u svibnju 1935. i formiranja Jugoslavenske radikalne zajednice nastaje Jugoslavenski radnički savez (JUGORAS), sindikat pod njenom ingerencijom kojeg osnivaju poslodavci i visoko rangirani zaposlenici u državnim poduzećima. Zbog toga stoji čvrsto u opoziciji prema svim ostalim sindikalnim akterima, a padom Stojadinovićeve vlade 1938. postupno gubi značaj.

²⁰⁰Isto, 173.

²⁰¹Bartulović, “Djelovanje Hrvatske seljačke stranke na Sušaku 1920.-1940.”, 167.

²⁰²Sobolevski, “Reformistički radnički pokret u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju 1921-1928.”, 175.

²⁰³Janjatović, “Sindikalni pokret u društvenom životu Hrvatske između dva svjetska rata”, 22.

²⁰⁴Sobolevski, “Reformistički radnički pokret u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju 1921-1928.”

²⁰⁵Isto, 178-9.

Socijalistička partija Jugoslavije bila je usko povezana sa tri najveća sindikata dvadesetih godina; Općim radničkim savezom Jugoslavije (ORSJ), Ujedinjenim radničkim sindikalnim savezom Jugoslavije (URSSJ) i Savezom bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika (SBOTIČ) koji polovicom tridesetih doživljavaju bitne političko-upravne promjene.

Opći radnički savez (ORS) utemeljen je 1908. godine za Hrvatsku i Slavoniju. Od 1917. do 1925. djeluje pod vodstvom socijalista Vilima Haramine i zatim prelazi pod upravu URSSJ-a do 1930. otkada djeluje samostalno do samoraspuštanja 1939. godine. Tijekom 1923. zabilježene su njegove podružnice, kada je riječ o Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju, u Sušaku i Plaškom s ciljem okupljanja lučkih i pilanskih radnika.²⁰⁶ Širenje ORS-a u Primorju nastavlja se 1926. kada su pokrenuti ogranci u Sv. Jurju kod Senja, Puntu na Krku i u Senju. Sljedeće godine prodire i na područje Gorskog kotara, treba naglasiti u pravom smislu jer nije posve jasno zašto Sobolevski u svom radu navodi da se Plaški nalazi na području Gorskog kotara (a ne Like gdje ustvari pripada), i to u Delnicama, Gerovu, Lokvama, Vratima, Fužinama, Mrkoplju i Ravnoj Gori.²⁰⁷ Nastavak je to socijalističkog djelovanja koje se na ovom području postupno razvija od 1891., a prvi poznati sklopljeni kolektivni ugovor potječe iz 1908. nakon štrajka radnika na pilani Petrić-Bakarčić u Mrkoplju.²⁰⁸ Sobolevski i Cuculić smatraju da je učinak ovih organizacija po radnike koje su zastupale bio minimalan, točnije potonji ni ne spominje postojanje ORS-a ni u jednom goranskom mjestu.

Potrebno je zadržati se na djelovanju podružnice ORS-a u Plaškom budući da je ona jedina kontinuirano djelovala od 1919. do 1929. godine. Povjerenici ORS-a potaknuli su štrajk pilanskih radnika 1923., dokumentiran i u arhivskim izvorima, koji je završio krvoprolićem. Iz izvještaja Kraljevskoj županijskoj oblasti u Ogulinu, žandari su po dolasku zatekli jednog mrtvog radnika (Nikolu Šupicu) i teško ranjenog radnika koji je poslije preminuo (Milu Sedlara).²⁰⁹ Šest radnika je ozlijeđeno, a ozlijeđen je bio i zapovjednik žandara Rade Stakić nakon što su ga radnici pogodili kamenom u glavu. Postojeće razmirice među radnicima pojačale su se nakon izbijanja štrajka između onih koji su pristali na obustavu rada i onih koji su nastavili raditi.²¹⁰

²⁰⁶*Isto*, 181.

²⁰⁷*Isto*, 182.

²⁰⁸Cuculić, "Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba (1891-1945)", 103.

²⁰⁹HR-HDA-1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka, inv. br. 44., "Štrajk radnika pilane u Plaškom", kutija br. 2

²¹⁰*Isto*.

Štrajk je podupirala mjesna organizacija ORS-a, a iz izvještaja je vidljiva slaba podrška središnjice sindikata kojoj se obratio predsjednik podružnice iz Plaškog te je isti tvrdio da je nemoćan dok na teren ne dođe Inspekcija rada i izlasnik ORS-a iz Zagreba. Tajnik ORS-a, Josip Beker, došao je u Plaški 28. rujna te je “umirujuće djelovao na radništvo”.²¹¹ Policija je cijelo vrijeme motrila djelomično uspostavljen rad na pilani do završetka štrajka 8. listopada, sklapanjem sporazuma o desetpostotnoj povišici plaće.²¹² Sljedeći veći štrajk u Plaškom uslijedio je 1926., trajao je tri mjeseca i završio neuspješno – otpuštanjem više od pet stotina radnika.²¹³

Na Sušaku su 1925. predstavnici ORS-a vodili regulaciju odnosa između lučkih radnika i lučke uprave kroz donošenje točnih iznosa za utovar i istovar robe te 1926. sklapanjem kolektivnog ugovora kojim se određuju prikladni radni uvjeti i radnička nadnica.²¹⁴

Učinci djelovanja ORS-a na poboljšanju životnog standarda radnika zagrebačkog Trnja, bili su malobrojni i slabo dokumentirani. Odnos radnika prema ORS-u, onakvim kako su ga interpretirali i prikazali autori knjige *Zagrebačka općina Trnje...* narušen je krajem 1918. kada njegov istaknuti predstavnik Vitomir Korać postaje ministrom za socijalnu politiku te glavnu zadaću pridobivanja radništva dobiva socijalist Vilim Haramina.²¹⁵ Početkom veljače 1919. ORS je organizirao opći štrajk u Zagrebu potaknut, kako je pisao list *Sloboda*, glađu, širenjem bolesti, lošim stambenim uvjetima i nezaposlenošću.²¹⁶ Godina 1919. bila je godina brojnih štrajkova ponajprije zbog rastuće nezaposlenosti, stoga je jugoslavenska vlast bila prisiljena reagirati na takva društvena kretanja, posebice uoči proslava Praznika rada. U svrhu sprječavanja, kako se navodi, obrazovanja radničkih i seljačkih vijeća, u stanje pripravnosti stavlja se oružništvo i vojska.²¹⁷ Od 1934. u podružnice ORS-a, posebno u Dalmaciji (“Solinski bazen”), postupno ulaze komunistički utjecaji koji pojačavaju štrajkaške i druge djelatnosti koje je odredila KPJ, no u središnjoj Hrvatskoj ORS do svog raspuštanja 1939., uslijed neuspjele borbe s tada komunističkim URSSJ-om i uskoro vladajućim HRS-om, ostaje socijalistički (reformistički) orijentirana sindikalna organizacija.

²¹¹*Isto.*

²¹²*Isto.*

²¹³Sobolevski, “Reformistički radnički pokret u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju 1921-1928.” 184.

²¹⁴*Isto*, 186.

²¹⁵Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 110.

²¹⁶*Isto*, 110.

²¹⁷HR-HDA-1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka, inv. br. 24. “Obavijest o pripremama naroda i radnika na smjenjivanje državne vlasti i obrazovanja radničkih i seljačkih vijeća”, kutija br. 2

O glavnim crtama komunističkog međuratnog djelovanja i ideologije koja je determinirala to djelovanje bilo je riječi u prethodnim poglavljima pri predstavljanju reformističkih sindikalnih snaga. Za razliku od njih, komunističke sindikalne i političke organizacije (*zbog preglednosti i jasnoće potonje će detaljnije biti obrađene u 5. poglavlju*) smatrale su da se samo rušenjem postojećih društvenih odnosa proizvodnje, putem klasne borbe, može srušiti kapitalistički poredak pun proturječnosti i nepravde.²¹⁸ Izvori ove ideologije već su detaljno objašnjeni (klasna teorija Karla Marxa), ali pritom nije rečeno da je komunistički pokret u svakoj zemlji, pa tako i jugoslavenski, bio povezan s Kominternom, međunarodnom komunističkom organizacijom kao i da mu reprezentativni primjer za revoluciju predstavlja Oktobarska revolucija 1917. u Rusiji koja je, prema tumačenju V. I. Lenjina, bila put prema ostvarenju interesa cijelog čovječanstva nakon što nestane klasna podjela društva, privatno vlasništvo postane zajedničko te se eliminira institucija religije kao “opijum za narod”.²¹⁹ Zbog svog revolucionarnog programa koji podrazumijeva rušenje državne vlasti, komunisti su bili progonjeni kroz čitavo međuratno razdoblje te su se, kao što je već rečeno, od njih ograđivale druge sindikalne i političke organizacije.

Osnivački kongres ili “Kongres ujedinjenja” socijalističke grupe i članova prijeratnih Socijaldemokratskih stranaka održan je između 20. i 24. travnja 1919. u Beogradu čime je nastala Socijalistička radnička partije Jugoslavije (komunista). Tada je donesena odluka o njenom učlanjivanju u Kominternu te je prihvaćen opisani revolucionarni obrazac djelovanja po uzoru na KP u SSSR-u pri čemu je SRPJ(k) trebala biti jedinstvena jugoslavenska radnička stranka.²²⁰ Međutim. već na samom Kongresu dolazi do različitih stavova po pitanju usmjerenja partije izdvajanjem desne struje, koja je isticala seljačko i nacionalno pitanje, te “centrumaša” koji će dvije godine kasnije osnovati Socijalističku partiju. Drugi kongres SRPJ(k) održan je, nakon jednog odgađanja i nekoliko predkonferencija, od 20. do 24. lipnja 1920. u Vukovaru gdje je bila snažna podružnica s oko 1500 članova predvođena dvojicom povratnika iz SSSR-a te veliki radnički dom smješten unutar nekadašnje hotelske zgrade. Kongres je bio odobren od strane Ministarstva unutrašnjih poslova sa obvezom poštivanja nekoliko bitnih uvjeta te organiziranjem 50 žandara i 2 grupe vojnika.

²¹⁸Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 47.

²¹⁹Tihomir Čipek, “Ideologije – “zemljovid” političkog svijeta”, 6.

²²⁰Stanislava Koprivica-Oštrić, “Vukovarski kongres KPJ”, *Povijesni prilozi* 3 (1984), br.3: 133. Pristup ostvaren 29. IX. 2024. <https://hrcaj.srce.hr/107493>

Kao najvažniji trenutak treba izdvojiti donošenje Programa Partije koja se od sada zove Komunistička partija Jugoslavije u potpunosti se opredjelivši za komunistički, revolucionarni put. U Programu su razrađeni sljedeći termini; kapitalizam, imperijalizam ili “epoha svjetske proleterske revolucije”, dugoročni cilj KPJ, diktatura proletarijata i opći ciljevi KPJ među kojima su organiziranje narodne i crvene vojske, eksproprijacija i podruštvljenje proizvodnje, zaštita rada, ustroj narodnog zdravstva, sekularizacija te oslobođenje radnika od poreza koje će plaćati samo veliki poduzetnici.²²¹ Među statutarnim odredbama, primjerice o članstvu i organizaciji, nalazili su se poneki ostatci socijaldemokratskih utjecaja poput teritorijalnih organizacija, umjesto jedne čvrste središnje organizacije svojstvene komunističkoj partiji.²²² Nadalje, na ovom je kongresu došlo do definitivnog odvajanja “centrumaša” koji su bili protiv ustroja oblasnih organizacija i upletanja stranke u sindikalni rad.²²³ Iako KPJ godinama nakon Vukovarskog kongresa neće biti potpuno jedinstvena u gledištima vezanima za radnički pokret i najvažnija društvena pitanja (seljačko, nacionalno, sindikalno) pri čemu će se isticati desnica na čelu sa Simom Markovićem, ovaj drugi kongres označio je početak njenog “temeljnog povijesnog usmjerenja”. Sa tzv. “frakcionaštvom” postupno će se obračunavati grupa okupljena oko Josipa Broza, posebno nakon njegova zaposlenja na brodogradilištu u Kraljevici gdje je 1926. organizirao štrajk lučkih radnika te nakon što je postao organizacijski tajnik Mjesnog komiteta KPJ u Zagrebu u ljeto 1927. godine. Osmo konferencija zagrebačke organizacije KPJ održana je 25. i 26. veljače 1928. na kojoj je Josip Broz izložio metode kojima namjerava ukloniti podjele u stranci prvenstveno kroz aktivan rad među masama, povezivanjem industrijskog radništva i isticanjem ideološkog kroz partijski rad što je na kraju većinom glasova prihvaćeno.²²⁴ Suzbijanje različitih frakcija na ovoj konferenciji označava početak “pravog puta” ili “partijske linije” koja će pratiti KPJ, kasnije Savez komunista Jugoslavije (SKJ), sve do njegovog raspada 1990. godine. Potvrda ovih zaključaka uslijedila je na Četvrtom kongresu KPJ pred kraj 1928. kada se govorilo o sindikalnom radu, točnije zabrani pridruživanja članova reformističkim sindikatima (do 1932.) te suradnje sa Seljačko-demokratskom koalicijom.²²⁵ Dotaknuto je i nacionalno pitanje, o čemu u literaturi postoje različita tumačenja, no prevladava ono da je od ovog kongresa pa do 1935. bila aktualna komunistička težnja razbijanju Jugoslavije kao izrazu otpora

²²¹Isto, 159-161.

²²²Isto, 163.

²²³Isto, 163.

²²⁴Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 49-50.

²²⁵Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 51.

velikosrpskoj hegemoniji čega bi rezultat trebao biti pravo na samoodređenje i odcjepljenje hrvatskog, slovenskog, srpskog, makedonskog i crnogorskog naroda.²²⁶ Unutar ovog početnog pregleda razvoja KPJ treba istaknuti još jedan faktor koji je onemogućavao djelovanje komunista u međuraću i višestruko pojačao represiju prema njima. Riječ je o dokumentu *Obznana*, donesenom 30. prosinca 1920., koji zabranjuje svako djelovanje KPJ kao i njenih sindikalnih ogranaka. Povod za isti bio je uspjeh KPJ na skupštinskim izborima u studenom 1920. kada je ona bila treća stranka prema broju dobivenih glasova te je kao poslanik tadašnje Modruško-rijčke županije u Narodnoj skupštini izabran generalni sekretar KPJ, komunist iz Senja, Vladimir Čopić, ali razlog su bili i brojni štrajkovi tijekom 1919./20. koje su pokrenuli komunisti, poput općeg štrajka željezničara 1920. godine.²²⁷ Početkom kolovoza 1921. donesen je *Zakon o zaštiti javne sigurnosti i poretka u državi*, pooštrena verzija *Obznane*, koji je pak za povod imao atentat na ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića u parku u Delnicama od strane Alije Alijagića iz redova goranskih komunista.

Komunistički orijentirani sindikati pratili su program same stranke što znači da su bili usmjereni na promjenu postojećih proizvodnih odnosa u kojima po svojoj moći dominiraju vlasnici kapitala i tvornica. Sindikalni rukovodioci slijedili su načela klasne solidarnosti kroz osnivanje granskih sindikata što najbolje prikazuje parola “Jedno poduzeće — jedna industrijska grana — jedan sindikat!” čime je iskazana namjera da se obuhvate različiti interesi *gradskog proletarijata* i radnika-seljaka, kvalificiranih i nekvalificiranih radnika.²²⁸ Prvi komunistički sindikat osnovan je na istom kongresu kada i SRPJ(k) 1919. pod nazivom Centralno radničko sindikalno vijeće koje je aktivno sudjelovalo u nekoliko općih štrajkova 1919. godine. Nakon zabrane djelovanja, zaplijene imovine CRSVJ-a i oseke revolucionarnih sindikalnih aktivnosti, u siječnju 1922. osnovan je Međusavezni sindikalni odbor (MSO), češće nazivan Nezavisnim sindikatima (NS) za Hrvatsku, koji su kraće vrijeme djelovali pod okriljem Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ) od siječnja 1923. do srpnja 1924., a nakon toga do 1929. kao legalna organizacija koju vode komunisti. Nezavisni sindikati najviše su djelovali u Zagrebu koji je tijekom dvadesetih godina do proglašenja diktature bio među najvećim centrima radničkih

²²⁶ Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 50.; Matković, *Povijest Jugoslavije (1918-1991-2003)*. 113.; Cipek, “Ideologije – “zemljovid” političkog svijeta”, 15.

²²⁷ Šute, “Gorska Hrvatska u 20. stoljeću”, 608.

²²⁸ Josip Cazi, *Razvoj sindikata u sklopu Ujedinjenoga radničkoga sindikalnog saveza Jugoslavije, knjiga treća*, (Zagreb: Radničke novine, 1980), 7.

protestnih gibanja. Najaktivniji u tom razdoblju bili su željezničari i metalski radnici Željezničke radionice, u kojoj je gotovo svake godine zabilježena štrajkaška aktivnost, a 1923. oni u suradnji sa Nezavisnim sindikatima traže veću nadnicu zbog povećanja cijena brašna i ukazuju na radno okruženje štetno po zdravlje zbog skućenih prostorija u kojima su koncentrirani otrovni plinovi.²²⁹ Ove su godine Nezavisni sindikati sklopili i kolektivni ugovor u građevinskoj tvrtci “Pilot”. Zbog intenzivnijeg rada i brojnijeg pristupanja radništva ovim sindikatima dolazi do zabrane njihovog rada u srpnju 1924. godine. Ove je godine povodom Praznika rada 1. svibnja provedena potpuna obustava rada u zagrebačkim tvornicama te je održana skupština u kinu Balkan kojem je prisustvovalo, kako navodi Kolar-Dimitrijević, oko 5 tisuća radnika.²³⁰ Nakon toga uslijedilo je druženje za radnike na Okrugljaku. Ubrzo je zabranjen rad NRPJ i NS te, unatoč ponovnoj dozvoli za rad samo NS-a od 30. srpnja, protestne aktivnosti prestaju do sljedeće godine zbog pojave prvih naznaka agrarne krize i s njom povezane rastuće nezaposlenosti. Osim nekoliko štrajkova na polju tekstilne i industrije obuće, u Zagrebu 1925. nema tarifno-štrajkaških aktivnosti. Te je godine osnovana prva industrijska ćelija komunističke omladine pod nazivom “Spartakus” koja je izdavala i svoj list *Mladi željezničar*. Dvije godine kasnije na kongresu Nezavisnih sindikata dolazi do pobune pojedinih članova prema djelovanju omladine koja ih, prije svega, dovodi u opasnost od uhićenja i zabrane rada.²³¹ Slabljenje NS-a, kao što je već opisano, omogućilo je organizacijsko i djelatno širenje konkurentskih, reformističkih sindikata ORS-a i HRS-a. Među (naj)važnijim sindikalnim događajima u 1927. literatura spominje dolazak Josipa Broza na funkciju tajnika Oblasnog odbora Saveza metalaca, nakon što se u travnju te godine zaposlio u bravarskoj radionici J. Hamela.²³² U isto su se vrijeme isticale vrlo niske nadnice koje primaju radnice Trnja u pogonima zagrebačke tekstilne industrije o čemu je bilo govora i na Osmoj konferenciji Mjesnog komiteta KPJ. Plenum Mjesnog sindikalnog vijeća u listopadu poljuljao je Nezavisne sindikate kako zbog jačanja desne frakcije u sindikatu, tako i zbog njihovog jačanja u Komunističkoj partiji.²³³ Dugotrajnijoj i strogoj zabrani svake sindikalne i stranačke aktivnosti nastupom šestosiječanjske diktature (točnije za NS zabrana je vrijedila od 11. siječnja 1929.) prethodilo je 1928. nekoliko istupa radnika Željezničke radionice za povećanje nadnica i pravo na proslavu Praznika rada. Kao što je već navedeno, 28. lipnja 1928. izveden je

²²⁹Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 115.

²³⁰Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 115.; Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba (1918-1931)*, 400.

²³¹Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 99.

²³²Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 118.; Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba (1918-1931)*, 404.

²³³Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 119.

atentat na zastupnike HSS-a u Narodnoj skupštini pri čemu je teško ranjen Stjepan Radić te je ozljedama i podlegao 8. kolovoza kada započinju demonstracije u kojima u velikom broju sudjeluju komunisti i njihova mladež.

Osnivanju NS-a u Gorskom kotaru prethodilo je osnivanje Mjesne organizacije SRPJ(k) u Delnicama 7. rujna 1919. godine na inicijativu povratnika sa istočnog fronta predvođenih Dragom Škorićem, te u isto vrijeme otvaranje podružnice Saveza drvodjelaca koja je, prema riječima Drage Škorića, u dva tjedna rada okupila 200 pilanskih radnika s triju pilana; Bolfove, Fingerove i Jegove.²³⁴ Upravama tih pilana ubrzo su predani radnički zahtjevi i sklopljeni kolektivni ugovori. Nezavisni sindikati djeluju u Gorskom kotaru unatoč uzastopnim zabranama i strogom nadzoru policije nakon počinjenog atentata na ministra Milorada Draškovića. Povlačenje revolucionarnih snaga na početku dvadesetih godina u Gorskom kotaru, preciznije odlazak otkrivenih komunista u prekomorske zemlje, iskoristio je HSS koji je od 1923. pa do koaliranja sa radikalima nakon izbora 1925. zadobio simpatije goranskih seljaka, ugostitelja i trgovaca, a podrška se očitovala ponajprije na rezultatima gotovo svih izbora (osim 1920. i 1935.) za Narodnu skupštinu.²³⁵ Od međuratnih političkih stranaka tada djeluje i Samostalna demokratska stranka Svetozara Pribičevića koja okuplja zaposlenike u državnim (kotarskim) službama, više rangirane željezničke činovnike, namještenike porezne uprave, a stranačke organizacije imala je u mjestima Gerovo, Lokve i Srpske Moravice.²³⁶

Ivan Cuculić navodi da je period između 1922. i 1929. obilježen štrajkovima šumsko-pilanskih radnika, premda ne navodi konkretno gdje su se oni vodili, koji se protive smanjivanju tadašnjih ionako niskih nadnica i produljenju radnog vremena na 10 sati dnevno.²³⁷ Te su akcije završavale uglavnom bez uspjeha.

O djelovanju Nezavisnih sindikata u Hrvatskom primorju do 1929. nema puno podataka osim da su oni imali podršku među lučkim, slagališnim i metalnim radnicima na Sušaku te da su sindikate u pravom smislu zamijenile “partijske ćelije” u tvornicama i u luci pod vodstvom

²³⁴Drago Škorić, “Osnivanje partijske organizacije u Delnicama g. 1919.” u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, uredio Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 313.

²³⁵Muvrin, “Razvitak radničkog pokreta i KPJ u Delnicama i okolici od 1919. do 1941.” 283.

²³⁶Muvrin, “Razvitak radničkog pokreta i KPJ u Delnicama i okolici od 1919. do 1941.”, 283.; Šute, “Gorska Hrvatska u 20. stoljeću”, 608.

²³⁷Cuculić, “Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba (1891-1945)“, 105.

pojedina-komunista.²³⁸ Isti su 1923., uoči izbora za Narodnu skupštinu, osnovali Mjesnu organizaciju NRPJ u Sušaku. *Obznana* je u Senju dovela do raspada organizacije KPJ (osnovana nedugo nakon Kongresa ujedinjenja 1919.) i zaplijene njenih prostorija i čitaonice, a osnivanje podružnice NRPJ u tom gradu nije zabilježeno.²³⁹ Veći značaj u literaturi pridaje se štrajku 135 radnika u kraljevičkom brodogradilištu od 24. kolovoza do 8. rujna 1926. zbog stopiranja isplate tjednih nadnica kroz 7 tjedana, u vrijeme kada su cijene osnovnih prehrambenih namirnica počele rasti.²⁴⁰ Radnike je predvodio Josip Broz, radnik na izgradnji i popravcima motornih čamaca i manjih putničkih brodova, koji je tada obnašao funkciju tajnika sindikata čije se točno ime ne navodi, no za pretpostaviti je da je isti povezan sa NS-om jer je Broz po dolasku u Kraljevicu pozvao radnike da im se pridruže. Prema Antićevu opisu, ova je akcija bila prekretnica u Brozovoj izgradnji kao političkog i sindikalnog vođe koja će dobiti dodatnu težinu nakon Ogulinskog procesa 1927. godine.²⁴¹

Posljednju fazu sindikalnog pokreta u međuratnoj Hrvatskoj te na tematskim područjima obilježilo je djelovanje Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza (URSSJ-a) i njegovo natjecanje u pridobivanju radništva sa rastućim HRS-om i oslabljenim ORS-om. URSSJ je nastao na Kongresu socijalističkog Glavnog radničkog saveza Jugoslavije (osnovan u siječnju 1922.) 1925. kada su u njega ušla četvorica isključenih članova iz Izvršnog odbora Nezavisnih sindikata, pripadnika desne frakcije u tom tijelu. Savez je nastavio djelovati prema metodama i postavkama socijalista do 1930. kada iz njega izlazi ORS te se omjer političkih snaga polako mijenja, a znatno brže od 1932. kada osvajanje pozicija u URSSJ-u postaje sastavni dio politike Centralnog komiteta KPJ. Godine 1929. u sklopu URSSJ-a djelovale su sljedeće sindikalne (granske) organizacije sa sjedištem u Zagrebu: Savez drvodjelskih radnika, Savez živežarskih radnika, Unija svratištarskih kavanskih i gostioničarskih namještenika i namještenica.²⁴² U narednim godinama pridružuju se i drugi savezi poput Saveza željezničara (1930.) Saveza metalških radnika (1933.), Saveza građevinskih radnika (1933.). S obzirom da je vrlo slabo dokumentiran rad URSSJ-a kao socijalističkog sindikata do polovice tridesetih godina te imajući na umu

²³⁸Ljubomir Petrović i Mihael Sobolevski, "Prilog građi o radu mjesnog međustrukovnog odbora URSSJ u Sušaku 1930-1938. godine", *Vijesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 21 (1977), br.1: 76.

²³⁹Jelić, "Senj u razdoblju između dva svjetska rata", 121.

²⁴⁰Vinko Antić, „Radnički pokret u Kraljevici i okolici i udio Pavla Gregorića i Josipa Broza“ u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, uredio Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 607-8.

²⁴¹*Isto*, 610-11.

²⁴²Cazi, *Razvoj sindikata u sklopu Ujedinjenoga radničkoga sindikalnog saveza Jugoslavije*, 6.

ekonomsko-političke prilike početkom tog desetljeća (kriza i diktatura, potom prikriveni apsolutizam), radništvo većinom odustaje od protestnih aktivnosti jer shvaća da je u takvoj situaciji bolje pristati na snižavanje nadnica nego izgubiti posao. Iznimka su pritom radnici/e u Tvornici koža u Zagrebu koji su 1930. na više tjedana obustavili rad.²⁴³ Zbog toga će u nastavku biti riječi o štrajkovima tvorničkih radnika čime će se ujedno prikazati obilježja štrajkaškog pokreta od obnove parlamentarnog života, u punom smislu riječi, uoči svibanjskih izbora 1935. godine.

Štrajkovi ili obustave rada u međuraću imali su ekonomsku i političku motivaciju koje su tridesetih godina najčešće bile istovremene. Ekonomski prouzročeni štrajkovi odnosili su se na održavanje postojećih nadnica i njihovu redovitu isplatu te regulaciju radnog vremena.²⁴⁴ Politička obilježenost štrajkova izraženija je od 1935. i s obzirom na to oni se mogu tumačiti kao arena za međusobne borbe sindikata pod utjecajem političkih stranaka i njihovih ideologija te kao političke manifestacije samih radnika kroz njihove sukobe s policijom, demonstracije na gradskim trgovima, organiziranje štrajkaških straža, sukob sa štrajkolomcima, ali i protivljenje zatvaranju sindikalnih zastupnika.²⁴⁵ Tražena su i temeljna radnička prava koja su se tek trebala ozakoniti; biranje radničkih povjerenika, sloboda organiziranja i proslave Praznika rada.

Tijekom 1934. štrajkovi postaju ofenzivniji što znači da su radnici u toku istih tražili sklapanje kolektivnog ugovora sa sindikatom koji ih zastupa, a ne isključivo s radničkim povjerenicima kao dotad što je ostavljalo prostora za manipulacije i pronalaženje “rupa u zakonu” od strane poslodavaca.²⁴⁶ Među ofenzivnim štrajkovima značajni su, i brojni, bili štrajkovi solidarnosti pokrenuti najčešće zbog otpuštanja drugih radnika, kao primjerice 1934. na pilani u Mrkoplju za što je razlog bio učlanjivanje radnika u Savez drvodjelskih radnika u sklopu URSSJ-a, tada već na nižim razinama pod kontrolom komunista. Te je godine u Hrvatskoj u jednom izvoru zabilježeno 40 štrajkova u kojima je sudjelovalo 7000 radnika, međutim zbog različitosti podataka ovisno o izvoru ovakvi kvantitativni podaci neće se navoditi za naredne godine.²⁴⁷ Sljedeće je godine u Zagrebu izbilo nekoliko političko-ekonomskih štrajkova. Dva su bila u

²⁴³Kolar-Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba (1918-1931)*, 409.

²⁴⁴Bosiljka Janjatović, "Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 — 1936. s obzirom na politiku KPJ", *Časopis za suvremenu povijest* 1 (1969), br. 1: 107.

²⁴⁵*Isto*, 107,111.

²⁴⁶*Isto*, 108.

²⁴⁷*Isto*, 106.

Tvornici za pamučnu industriju Hermann Pollack, pri čemu je prvi bio potaknut zahtjevom radnika za višom nadnicom i sprječavanjem uprave da uvede novi sustav rada, a četiri mjeseca nakon zbog nepoštivanja dogovora od strane uprave. Tijekom štrajka organizirane su demonstracije stotina radnika u Ilici te su im podršku pružili i radnici drugih tekstilnih tvornica.²⁴⁸ Više autora govori o štrajku u Tvornici papira i Tvornici papirnatih vrećica Jugobates koji je trajao od 15. srpnja do 24. rujna 1935. godine. Došlo je do sukoba s organizirano dovezenim štrajkolomcima izvan Zagreba i policijom koja ih je štitila.²⁴⁹ U sva tri štrajka radnici su podržavani od strane seljaka iz okolnih sela ponajprije u hrani koja se spremala u “štrajkaškoj kuhinji”. Poboljšanje radnih i ekonomskih prilika (utvrđivanjem minimalne satnice od 3,75 dinara i njeno uvećanje za 25% za rad noću postiglo je 200 radnika Tvornice asfalta A. Resa nakon štrajka pokrenutog od strane URSS-a.²⁵⁰ U Gorskom su kotaru, nakon Mrkoplja, 1935. obnovljene podružnice Saveza drvodjelaca u Delnicama, Crnom Lugu, Vratima čiji članovi započinju štrajk na nekoliko delničkih pilana tražeći osmosatno radno vrijeme, godišnji odmor u trajanju od minimalno dva tjedna, slobodu proslave Praznika rada.²⁵¹

Vrhunac štrajkaških djelatnosti nastupio je 1936. u cijeloj državi, no po svom intezitetu isticao se upravo u Hrvatskoj. Bio je to nastavak vala štrajkova i omasovljavanja sindikata industrijsko-tvorničkim radništvom pri čemu njihov karakter (ofenzivni), uzroci i obilježja (ekonomsko-politički) ostaju isti.²⁵² Zastupljenost struka po sudjelovanju u štrajkovima bila je takva da su na prvom mjestu bili radnici drvne industrije, zatim tekstilne i građevinske. Ujedno je to bilo vrijeme jačanja HRS-a koji pokušava pridobiti što veći broj radnika kako se oni ne bi opredijelili za URSSJ u kojem će u proljeće ove godine doći do prevlasti komunista u Savskoj banovini. Prema riječima povjesničarke Janjatović, u gotovo svakom mjestu Hrvatske izbio je neki štrajk, što je potaknulo lokalne i državne vlasti da izdaju mišljenje vezano uz takvu situaciju. U svibnju 1936. Odjeljenje za socijalnu politiku i narodno zdravlje šalje Odsjeku za državnu zaštitu u Zagrebu dopis u kojem upozorava da su pokrenuti štrajkovi posljedica lošeg ekonomskog položaja radnika izraženog kroz niske nadnice, stoga se javljaju *agitatori* kojima je

²⁴⁸Isto, 114.

²⁴⁹Janjatović, "Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 — 1936. s obzirom na politiku KPJ", 114.; Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 123.

²⁵⁰Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 124

²⁵¹Paver“Od postanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije (1918-1941)”, 98.; Muvrin, “Razvitak radničkog pokreta i KPJ u Delnicama i okolici od 1919. do 1941.”, 291.

²⁵²Janjatović, "Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 — 1936. s obzirom na politiku KPJ", 120-1.

jedini cilj pokazati jačinu svog sindikata, pri čemu posebno ističu komuniste, čime štrajkovi dobivaju isključivo političko obilježje.²⁵³ Obvezuje se Inspekcija rada da posreduje kod sukoba između radnika i poslodavaca premda oni nisu, kako se ponovno navodi, povezani s ekonomskim razlozima. Nadalje, u svrhu sprječavanja samovoljne obustave rada potrebno je formirati arbitražnu komisiju od 7 članova koja će donositi odluke prema predanim radničkim zahtjevima, a ukoliko se njene odluke ne bi poštovale, poslodavac može otpustiti radnike i kolektivni ugovor proglasiti nevažećim.²⁵⁴ S druge strane, ako poslodavci ne bi poštovali odluke komisije, za njih su određene visoke novčane kazne i mogućnost privremene zabrane rada tvornice kao najstroži oblik kazne.²⁵⁵ Tri dana kasnije Uprava Savske banovine šalje dopis Ministarstvu socijalne politike u Beograd u kojem se navodi da najveće štrajkove po broju sudionika vodi URSSJ te izražava zabrinutost u vezi štete koju oni nanose gospodarstvu cijele zemlje, kao i njenom ugledu, miru i poretku.²⁵⁶ Tadašnje jačanje komunista među radništvom može posvjedočiti dopis MUP-a iz prosinca iste godine u kojem se nalaže imenovanje “referenata za komunizam” koji će suzbijati štrajkove u tvornicama ili, kada to ne bude moguće, pomno pratiti članove štrajkaških odbora kao i štrajkaške vođe.²⁵⁷ Kao što je već rečeno, najjači sindikalni akteri, URSSJ i HRS, svojim nadmetanjem za povjerenje radnika daju štrajkovima politički ton budući da prvi polako, ali zasigurno, preuzimaju komunisti, a drugi je od svoje obnove prethodne godine usko vezan uz HSS. HRS usmjeren je na radnike-seljake u već spomenutim strukama koje su oni najviše preferirali – građevinsku i tekstilnu struku.²⁵⁸ Tako je vodio obustavu rada ciglarskih radnika u Zagrebu 1936. kojima su podršku pružili radnici iste struke iz okolice. U rujnu te godine ista sindikalna organizacija pokreće “veliki štrajk cjelokupnog gradskog radništva” što je nagnalo gradonačelnika Erbera da odstupi s dužnosti, iako nije poznato što je bio uzrok i kako je štrajk završio.²⁵⁹ HRS krajem srpnja 1936. sklapa kolektivni ugovor i u Paromlinu koji se morao obnavljati svake godine.²⁶⁰ Naposljetku valja istaknuti štrajk radnika koji su gradili cestu između Novog Vinodolskog i Selca, također predvođeni HRS-om zbog spomenutog utjecaja Hrvatske seljačke stranke na crikveničkom području koja će se očitovati i tijekom štrajkova 1937. godine.

²⁵³HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 75. “Evidencija štrajkova”, kutija br. 2

²⁵⁴Isto.

²⁵⁵Isto.

²⁵⁶Isto.

²⁵⁷HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 78. “Uzroci radničkih štrajkova”, kutija br. 2

²⁵⁸HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 75. “Evidencija štrajkova”, kutija br. 2; Janjatović, “Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 — 1936. s obzirom na politiku KPJ”, 128.

²⁵⁹Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 124.

²⁶⁰Isto, 124-5.

Štrajkovi pilanskih i drugih radnika obilježili su 1936. godinu i u Gorskom kotaru. Izdava se štrajk radnika u građevinskoj tvrtki “Braća Žagar i drug” koja je tada bila angažirana za gradnju vojarne u Delnicama te je u roku dva tjedna udovoljeno radničkim zahtjevima (povećanje nadnica) zbog intervencije MUP-a iz Beograda kojem je ovo bilo od velike važnosti.²⁶¹ Ranije ove godine započeo je štrajk na Dimitrijevićevoj pilani u Crnom Lugu nedaleko od Delnica te se isti ponovio sredinom srpnja zbog neredovite isplate nadnica, iako je to bilo dogovoreno kolektivnim ugovorom iz 1934., kada je vlasnik pilane upozoren od strane kotarskog načelnika da će biti kažnjen sukladno Zakonu o radnjama.²⁶² Dvotjedni štrajk pilanskih radnika u Čabru i na okolnim pilanama bio je usmjeren na skraćivanje radnog vremena s 12 na 10 sati dnevno. Vodio ga je URSS. Većinom su štrajkali radnici iz mjesta Lividraga, a s njima su se solidarizirali mještani Gerova i Čabra u snabdijevanju hranom štrajkaša i njihovih obitelji.²⁶³

Godine 1937. štrajkovi se smanjuju brojčano, ali i po masovnosti i intenzitetu budući da je u prošloj godini sklopljen veliki broj kolektivnih ugovora te je postignuta određena ekonomska stabilizacija u kojoj se težilo održati sve ono što se uspjelo postići. Pored toga, radnike i sindikalne vođe od većih štrajkova odvratila je *Uredba o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, mirenju i arbitraži* iz veljače ove godine. Kritizirali su je gotovo svi sindikati te su održali i zajedničku konferenciju na kojoj su komentirali “obvezatni postupak mirenja” i zabranu stupanja u štrajk dok isti traje što je uvelike produživalo cijeli proces. Na kraju je zatraženo da se uklone sva ograničenja za korištenje obustave rada kao uobičajenog sredstva sindikalne borbe.²⁶⁴ Valja još istaknuti da je Uredbom određena minimalna nadnica od 2 dinara po satu i to u mjestima s više od 5000 stanovnika.²⁶⁵

Ipak, nastavlja se pohod komunista prema osvajanju Pokrajinskih odbora URSSJ-a kroz prethodno osnivanje Okružnih uprava poput sušačke u jesen 1937. godine i podružnica u manjim mjestima gdje ih još nije bilo (primjerice, u Bribiru). To je bio sastavni dio tadašnje politike KPJ koja je prvenstveno kroz sindikalni rad širila svoje ideje među radništvom, a od ove godine u

²⁶¹Paver, “Od postanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije (1918-1941)”, 98.

²⁶²HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 83.. “Štrajk radnika pilane Dimitrijević – Crni Lug”, kutija br. 2

²⁶³Bogomil Čop, “Radnički pokret u Čabru i bližoj okolini” u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, uredio Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 349.

²⁶⁴Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 149.

²⁶⁵Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 68.

prvom planu trebao je biti politički umjesto dotadašnjeg socijalno-ekonomskog aspekta radničke borbe.²⁶⁶ Među svega 12 štrajkova ove godine u Zagrebu bili su onaj u Tvornici “Pilot”, Tvornici boja i lakova “Moster” (pokrenuo i vodio HRS) te nekoliko manjih akcija koje su zajedno vodili URSSJ i HRS međutim nema podataka o tome gdje su one vođene i kako su završile.²⁶⁷ Poznata je obustava rada šumskih radnika na području Čabra, predvođenih Gospodarskom slogom (dakle, HSS-om unatoč opetovanim navodima u literaturi da je on imao vrlo mali utjecaj na goranske radnike), tražeći povećanje nadnice sa 6 na 11 dinara po posječenom metru kubnom.²⁶⁸ Iako štrajk nije u potpunosti završio, kotarski načelnik javlja pet dana kasnije Odjeljku za državnu zaštitu u Zagrebu da će i to ubrzo biti riješeno zbog, kako navodi, malobrojnosti radništva na tom području.²⁶⁹ U Hrvatskom primorju, kako je spomenuto, osniva se na Sušaku Okružna uprava URSSJ-a pod vodstvom komunista, a istovremeno tamo nastaje podružnica HRS-a.²⁷⁰ Po broju sudionika, značajna su dva štrajka na Sušaku. U ožujku 1937. izbija štrajk lučkih radnika u cijeloj luci (oko 1500 radnika) zbog nepoštivanja odredbi kolektivnog ugovora o nadnicama iz 1933. te pogoršanja radnih uvjeta.²⁷¹ Rezultat je bio kolektivni ugovor prema uvjetima URSSJ-a kojim je spriječeno daljnje snižavanje nadnice radnika u luci.²⁷² Krajem lipnja 500 građevinskih sušačkih radnika potaknuti težnjom za osmosatnim radnim vremenom i uredno plaćenim prekovremenim radom, za izradom skela od strane za to stručnih ljudi te povećanjem nadnica, obustavljaju rad, no uprava smatra da se radnike prisililo na štrajk (vodio ga je Savez građevinskih radnika, dakle URSS) u fazi dok se pregovorima nastojalo pronaći rješenje.²⁷³ Podružnica Saveza građevinskih radnika u Sušaku osnovana je u rujnu 1936. zalaganjem Bernarda Brnabića, Frana Belulovića i Dragana Bogdanića, a prema riječima prvog, nedugo nakon osnivanja pridružilo joj se više od 2000 radnika²⁷⁴. Odbor Saveza pristupio je izradi kolektivnog ugovora sa, kako se vidi iz arhivskog spisa, detaljno razrađenim minimalnim nadnicama za sve vrste građevinskih radnika. Nakon dva kruga pregovora s poslodavcem uz posredništvo Gradskog poglavarstva (vijećnik A.

²⁶⁶Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 152-3.

²⁶⁷Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 125.

²⁶⁸HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 126. “Radnički pokret u Čabru”, kutija br. 2

²⁶⁹*Isto*.

²⁷⁰Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 162.; Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 130.

²⁷¹Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 163.

²⁷²*Isto*, 163.

²⁷³HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 134. “Štrajk radnika građevinske struke SUŠAK”, kutija br. 2

²⁷⁴Bernard Brnabić-Poldo, “Djelovanje sindikalne podružnice građevinskih radnika u Sušaku od 1936. do 1940.” u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, uredio Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 93-4.

Jagodnik) i inspektora rada iz Zagreba, Ivana Viličića, Brnabić je zaključio da je štrajk sljedeći nužan korak jer druga strana nije pristajala ni približno na radničke zahtjeve, a isto tako znao je da su “sve zakonske formalnosti bile iscrpljene”.²⁷⁵ Petnaestog srpnja štrajk je završen potpisivanjem kolektivnog ugovora zbog istjecanja rokova za završetak radova. U Novom Vinodolskom su krajem ožujka građevinski radnici ishodovali satnicu od 4 dinara za punoljetne radnike te od 2,75 do 3,50 dinara za žene i maloljetnike.²⁷⁶ Naposljetku, HRS u ožujku predvodi akciju radnika na gradnji ceste Kraljevica-Sv. Jakov Šiljevica (danas Jadranovo) nezadovoljnih radnim uvjetima.²⁷⁷

Zbog ograničenosti prostora i dosadašnjeg detaljnog prikaza osobitosti međuratnog sindikalnog pokreta, za naredne godine zaključno sa 1941. izloženi su najrelevantniji trenutci i događaji sindikalnih aktivnosti među tvorničkim radništvom. Iako se 1938. nastavljaju štrajkaške djelatnosti pod vodstvom ogranaka URSSJ-a te HRS-a, oni su pretežno povezani sa posljedicama vanjsko-političkih procesa koji su se događali 1936. i 1937., a u kojima je sudjelovala i Kraljevina Jugoslavija. Riječ je o jačanju fašističke Italije i Trećeg Reicha te priklanjanje jugoslavenske vlade na čelu s Milanom Stojadinovićem njima u političkom i gospodarskom smislu. Upravo se 1938. počinju osjećati rezultati gospodarskog sporazuma s Italijom iz 1937. koji su se vidjeli kroz tendenciju opadanja nadnica. Značajan trenutak za URSSJ bio je njegov Četvrti kongres održan 17. i 18. travnja 1938. u Zagrebu na kojem komunisti službeno preuzimaju rukovodstvo Saveza što ne znači da su socijalisti potpuno potisnuti iz njegova rada. To će biti jedan od glavnih razloga određenih nestabilnosti ove sindikalne organizacije do njene konačne zabrane kao komunističke krajem 1940. godine. Manji štrajkovi vođeni su u zagrebačkoj tvornici Siemens (URSS, konkretnije organizator je bio istaknuti član KPJ Rade Končar) i Paromlinu (HRS).²⁷⁸ Zanimljiv je jedan od rijetkih primjera štrajka u ovom periodu vođenog od strane ORS-a i to u Tvornici farmaceutskih preparata “Dr. Wandel d.d.”. Likvidiran je otpuštanjem malobrojnih radnica koje su obustavile rad zahtijevajući veću nadnicu.²⁷⁹ Malo duže od mjesec dana trajao je štrajk solidarnosti radnica tkaonice “Hahn i Nettel” s radnicama koje su

²⁷⁵Isto, 95.

²⁷⁶HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 132. “Štrajk građevinskih radnika u Novom”, kutija br. 2

²⁷⁷HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 138. “Štrajk radnika zaposlenih u Šmriki na izgradnji turističke ceste”, kutija br. 2

²⁷⁸Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 127.

²⁷⁹HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 168. “Štrajk radnica Tvornice farmaceutskih preparata Dr. Wandel d.d. 26.IV.1938.”, kutija br. 4

otpuštene nakon fizičkog obračuna s jednom od činovnika.²⁸⁰ Na koncu, u Zagrebu je održan dvanaestodnevni štrajk radnika Tvornice čipaka “Lacet” vođenih URSS-om koji traže povišicu od 35%, a konačan rezultat bio je kolektivni ugovor sa povišicom od 25%.²⁸¹

Tijekom 1939. i 1940. sindikalne akcije postaju potpuno determinirane političkim događajima (početak Drugog svjetskog rata, podređivanje gospodarstava ratnim prilikama) izvan Kraljevine Jugoslavije koji su se samo preslikavali na nju i to s teškim posljedicama, naročito po siromašniji društvene slojeve među kojima je i radništvo. Prva od tih nedaća bile su visoke cijene prehrambenih namirnica, zatim odjeće i obuće te ogrjeva i rasvjete.²⁸² Druga se sastoji u činjenici da dolazi do nestašice nekih sirovina i sredstava za proizvodnju zbog njihova izvoza u zemlje Trojnog pakta, tj. Njemačku i Italiju. Među njima su bile rude, žitarice, stočni proizvodi, drvo, metalni proizvodi, nafta, maziva ulja i slično.²⁸³ Situaciju dodatno predočava tvrdnja Ivice Šute da je od tada “gotovo cijela industrija u zemlji bila kartelizirana”.²⁸⁴ Usporedno s time rasla je i nezaposlenost. Zbog toga sindikati izlaze ponajviše sa zahtjevom za povećanjem nadnica, odnosno njihovim određivanjem prema rastu cijena nužnih životnih potrepština.²⁸⁵

Nakon formiranja Banovine Hrvatske u kolovozu 1939. na čijem je čelu bio HSS, za očekivati je bilo da će URSS početi gubiti dugogodišnju bitku na polju sindikalne djelatnosti protiv HRS-a. Tome je pridonijela zabrana listova koje je izdavala Komunistička partija Hrvatske u prosincu 1939., potom u ožujku 1940. zabrana daljnjeg osnivanja podružnica URSSJ-a te raspuštanje jednog od najaktivnijih ogranaka, Saveza metalskih radnika u Zagrebu i Slavenskom Brodu koji su okupljali uglavnom željezničare.²⁸⁶ Preposljednji udarac prije konačne zabrane komunističkog URSSJ-a bila je *Uredba o rješavanju radnih sporova iz svibnja* koja uvodi instituciju između dotadašnjeg “postupka mirenja” i obustave rada, a to je bila odluka nadležnih upravnih tijela i pravo glasanja za obustavu rada radnicima starijim od 24 godine. Zabranjeni su svi opći i politički motivirani štrajkovi što se, s obzirom na sindikalnu politiku KPJ nakon 1935.,

²⁸⁰HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 171. “Štrajk radnika mehaničke radionice Hahn i Nettel 10.II.1938.”, kutija br. 4

²⁸¹HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 175. “Štrajk radnika tvornice čipaka “Lacet” 31. 7.1938.”, kutija br. 4

²⁸²Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 299.

²⁸³Šute, “Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja do 1945.”, 278.

²⁸⁴*Isto*, 280.

²⁸⁵Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 300.

²⁸⁶*Isto*, 295.

izravno odnosilo na URSSJ.²⁸⁷ Usporedno s donošenjem ovih odluka, one su na terenu bile vidljive u pojačanom hapšenju i zatvaranju komunista. Ova je sindikalna organizacija zabranjena 30. prosinca 1940. godine.

Dok su početkom 1941. na području Zagreba, kako se navodi u knjizi *Zagrebačka općina Trnje...*, trajale demonstracije i nezadovoljstvo radnika poglavito onih tvornica čije su fizičko radništvo okupljali URSS-ovi ogranci te dok je HRS sklapao (nove) kolektivne ugovore, zabilježeno je nekoliko štrajkova u manjim mjestima ostalih dvaju predmetnih područja. U Jasenku pokraj Ogulina stotinu radnika na pilani Jove Mamule traži četrdesetpostotno povećanje nadnice zbog skupoće životnih namirnica.²⁸⁸ U Triblju, crikveničko zaleđe, radnici-kopači puta za električni vod protestno su napustili radno mjesto nakon neuspjeha pri sklapanju novog kolektivnog ugovora koji bi bio u skladu s teškim uvjetima rada.²⁸⁹ HRS je u veljači na molbu podružnice Radničke komore u Delnicama započeo pregovore o kolektivnom ugovoru za radnike pilane braće Rupčić u Ogulinu, Josipdolu i Modruškom Zagorju, a onima organiziranima u HRS-u pridružio se i dio neorganiziranih radnika.²⁹⁰ Budući da se u izvještajima o ova tri primjera ne spominje “postupak mirenja” kao ni odluka upravnih vlasti o opravdanosti štrajkova, to svjedoči o dometu donesenih *Uredbi* iz 1937. i 1940. godine.

²⁸⁷*Isto*, 297.

²⁸⁸HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 319.. “Štrajk radnika na pilanama u Jasenku”, kutija br. 7

²⁸⁹HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 322. “Štrajk građevinskih radnika u Triblju”, kutija br. 7

²⁹⁰HR-HDA -1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika, inv. br. 323. “Štrajk drvodjelskih radnika”, kutija br. 7

5. Širenje komunističkih ideja od 1931. godine i njihov utjecaj na radništvo Gorskog kotara i Hrvatskog primorja

Posljednje poglavlje ovog rada sastavljeno je od triju kratkih potpoglavlja. Prvo od njih prikazuje obnovu djelatnosti komunista nakon proglašenja šestosiječanjske diktature, odnosno donošenja Oktroiranog ustava početkom rujna 1931. te najrelevantnijih događaja (pokušaj osnivanja *Narodne fronte slobode*, Ljubljanska konferencija, Splitski plenum) do osnutka Komunističke partije Hrvatske (KPH) 1937. godine. Drugo i treće potpoglavlje najvećim dijelom sadrže sjećanja aktivnih sudionika određenih događaja na području Gorskog kotara i Hrvatskog primorja do početka raspada Kraljevine Jugoslavije. Ona su sakupljena u zborniku *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, citiranog više puta kako u ovom radu, tako i u ostaloj konzultiranoj literaturi. Iz tih će se sjećanja nastojati dati odgovori na neka od preostalih pitanja, napose na pitanje tko su bili pripadnici i simpatizeri KPJ ovih područja, kako su planirali revolucionarni preobražaj društva i koji je tip političkog poretka (totalitarni/demokratski/autokratski) trebao biti primijenjen u komunističkom društvu. Nedostatak sličnog izvora u kojem bi bila sažeta sjećanja nekih od (preživjelih) sudionika pokreta u tom periodu iz Zagreba te sličnost, gotovo identičnost, obrasca djelovanja komunista koji je već detaljno opisan u sklopu sindikalnih aktivnosti tridesetih godina, razlozi su zašto je on izostavljen u naslovu ovog posljednjeg poglavlja.

5.1. Obnova komunističke djelatnosti od 1931. i osnivanje Komunističke partije Hrvatske

Rukovodstvo KPJ na Četvrtom kongresu 1928., osim već navedenog pogleda na rješavanje nacionalnog pitanja i rada u sindikatima, prema analizi Kominterne, predviđa uvođenje diktature kojom bi srpska buržoazija učinila stabilnom svoju hegemoniju što je u skladu i s Cipekovom tvrdnjom da je KPJ postala žestok protivnik velikosrpskih težnji kao čimbeniku koji je smetnja ravnopravnosti naroda kojima predstoji podizanje revolucije protiv vlastitih buržoazija.²⁹¹ Diktatura kralja Aleksandra i prateća joj represija, do uvođenja prikrivenog apsolutizma donošenjem oktroiranog ustava u rujnu 1931., najviše se obrusila na nacionalno orijentirane pojedince i političke stranke te na komuniste. Policijski progoni i zatvaranja u veće i manje jugoslavenske zatvore, mučenja i ubojstva imali su za posljedicu značajan gubitak članstva

²⁹¹Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 27.; Cipek, "Ideologije – "zemljovid" političkog svijeta", 15.

KPJ. Navedeni ustav 1931. označio je određeno popuštanje represije što je omogućilo obnovu, i dalje ilegalnih, formi djelatnosti u strogoj tajnosti. Valja naglasiti da se CK KPJ od 1929. nalazi izvan zemlje (Beč, Prag, Pariz), a nakon izdržavanja petogodišnje kazne zatvora, krajem srpnja 1934. tamo odlazi i Josip Broz. Od tada ovo najviše stranačko tijelo djeluje putem svojih *mandatora* ili povjerenika u Zagrebu, a od 1934. to je bio Srđa Prica. Fizička udaljenost čelnih ljudi utjecala je na samoinicijativnu organizaciju, kako će se vidjeti iz sjećanja, pojedinih lokalnih grupa koje su imale tanku ili gotovo nikakvu vezu sa centralom u Zagrebu, a u nekoliko slučajeva dolazi i do suprotstavljanja njenim naredbama u čemu prednjače članovi iz Hrvatskog primorja. Obnova rada trebala se sastojati u uključivanju komunista u društveno-politički život određenog mjesta ili grada, a ponajprije među tvorničke radnike osnivanjem najmanjih stranačkih (partijskih) jedinica nazvanih „ćelije“ koje su osnivane u zagrebačkim tvornicama (Tvornica papira, Paromlin, Radionica državnih željeznica) od 1923. godine.²⁹² Ćelija je primala do najviše deset članova čiji su zadaci potom bili da postanu članovi sindikata ili radnički povjerenici, zatim upoznavanje s kolektivnim ugovorima i nadgledanje poštuju li se njihove odredbe, dijeljenje letaka, brošura i knjiga koji su u očima vlasti bili nepoćudni, a koristili su se u svrhu „partijsko-prosvjetnog rada“ i na kraju, sudjelovanje na sjednicama Gradskog zastupstva, osobito kada je u tijeku bila rasprava o stambenim i ostalim prilikama radništva.²⁹³ Od jednake važnosti bilo je okupljanje seljaštva koje je predstavljalo osnovu stranačkog programa i djelovanja hrvatskim komunistima najvećeg oponenta, Hrvatske seljačke stranke te je u prethodnim poglavljima izdvojena činjenica da je KPJ nailazila na prepreke pri ostvarenju tog cilja sadržane u nedovoljnom poznavanju prilika na selu (uslijed orijentacije na gradske radnike) i manjkom kadra.

Kraljevska banska uprava Savske banovine obraćala se pisanim putem Predstojništvu gradske policije u Zagrebu, kotarskim načelnicima, pograničnoj policiji te za vrijeme otvorene diktature i Savskom žandarmerijskom puku uoči svake veće kulturno-povijesne priredbe ili obljetnice jer je smatrala da će iste iskoristiti komunisti za narušavanje javnog reda i mira zbog njihova usmjerenja na rušenje postojećeg društvenog poretka. Tako se poduzimaju policijske

²⁹²Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 29.; Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 82.

²⁹³Kolar-Dimitrijević, *Zagrebačka općina Trnje*, 82.

mjere na datum 30. travnja 1932.²⁹⁴ i 7. studenog 1932. kada su se očekivale demonstracije povodom 15. godišnjice Oktobarske revolucije.²⁹⁵ Najvažniji dan u godini za radnike bio je „Prvi maj“, odnosno Međunarodni praznik rada. Zahtjev za slobodnim slavljenjem tog dana često se nalazio među radničkim zahtjevima tijekom vala štrajkova u tridesetim godinama. Godine 1930. na ovaj su praznik bile zabranjene povorke i manifestacije, posebice dijeljenje letaka sa socijalističkom tematikom i novina u kojima se poziva narod na demobilizaciju i uspostavu demokracije iz čega se vidi gledište komunista o naoružavanju i služenju u vojsci, a ono će kulminirati u sklopu demonstracija počevši od 1939. godine.²⁹⁶ Gotovo iste, po „tonu“ izvještaja možda i oštrije mjere, najavljene su i za 1931. godinu kada je potpuno zabranjena svaka slavljenička aktivnost povezana s ovim praznikom.²⁹⁷

Nakon postupne obnove organizacija i konsolidacije KPJ kako u Zagrebu,²⁹⁸ tako i u ostalim dijelovima zemlje, održana je Četvrta zemaljska konferencija KPJ u Ljubljani u prosincu 1934. godine. Osim izbora novog Centralnog komiteta, odluke o sprječavanju bilo kakvog „frakcionaštva“ i svrstavanja socijalista uz bok poduzetnicima i građanstvu, na konferenciji je donesena odluka, na temelju analize jednog dužnosnika Kominterne, o osnivanju KP Hrvatske i KP Slovenije što je bila glavna tema plenuma i konferencija do samog osnivanja KPH 1937. godine. Valja naglasiti da se osnivanje „nacionalnih partija“ razmatralo i prije Ljubljanske konferencije i to iz dva razloga; one su trebale poslužiti kao protuteža rastućem „građansko-nacionalističkom pokretu“ sastavljenog od Seljačko-demokratske koalicije (HSS-a i SDS-a) te Ustaškog pokreta i kao drugi stvaranje „domaćih aktiva“ koji bi imali vlastite Centralne komitete podređene CK KPJ.²⁹⁹ Na konferenciji je konstatirano da će Dalmacija i pojedini dijelovi Bosne ući u nadležnost KP Hrvatske te da će njeno formiranje imati pozitivan utjecaj na širenje među

²⁹⁴HR-HDA-1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka, inv. br. 447., “Okružnica Kraljevske banske uprave Savske banovine POV.II.D.Z. broj 9687-1932. od 21.IV.1932. u kojoj se upozorava na mogućnost aktivnog djelovanja komunista 30. aprila 1932.”, kutija br. 10

²⁹⁵HR-HDA-1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka, inv. br. 451. “Okružnica Kr. banske uprave Savske banovine br. POV-II-D-Z-27064/1932 o proslavi petnaeste godišnjice boljševičke vladavine u Sovjetskoj Rusiji 7.XI.1932., kutija br. 10

²⁹⁶HR-HDA-1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka, inv. br. 363. “Okružnica Kr. banske uprave Savske banovine br. 11895/II POV 1930 u kojoj se upozorava na mjere koje treba poduzeti za sprečavanje proslave I. maja, kutija br. 7

²⁹⁷HR-HDA-1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka, inv. br. 363. “Proslava 1. maja (zabrana)”, kutija br. 7

²⁹⁸Bosiljka Janjatović, “Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu 1929-1934. godine”, *Časopis za suvremenu povijest* 15 (1983), br.2: 22-24., pristup ostvaren 15. X. 2024. <https://hrcak.srce.hr/215279>

²⁹⁹Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 57-8.

seljaštvom.³⁰⁰ Iako je nejasno zašto je za uvjet osnivanja KPH postavljena brojka od 2000 članova (a za KPS 1000), što je ocijenjeno kao teško ostvarivo, to je u konačnici odbačeno na Splitskom plenumu 1935. godine. Upravo je to sljedeći relevantan događaj za prikaz djelovanja KPJ do osnivanja KPH. Osim isticanja velike političke važnosti koju će imati KPH i KPS, ponajprije zbog snage HSS-a, u Splitu se govorilo o podršci koju su komunisti, zbog nedovoljne pripreme i naloga samog CK, na izborima za Narodnu skupštinu 5. svibnja 1935. dali Udruženoj opoziciji na čelu s Vladkom Mačekom, tj. SDK-om. Tema je bila i rastući fašizam u Europi te nacionalno pitanje. U pogledu potonjeg dolazi do značajnog zaokreta jer se pored dosadašnjeg težišta na načelu samoopredjeljenja, sada ističe potreba utemeljenja sabora u središnjim gradovima jugoslavenskih naroda; u Zagrebu, Ljubljani, Skoplju, Cetinju i Sarajevu koji će biti sastavljeni od zastupnika biranih na slobodnim izborima, što znači da sada zastupa federativno uređenje države bez potrebe njenog razbijanja.³⁰¹ Iako je od strane KPJ razmatran i prije, na ovom je plenumu utvrđen plan za osnivanje i ciljevi tzv. „Narodne fronte slobode“ poznate i kao Pučke fronte čiji je osobiti pobornik bio dr. Božidar Adžija. Ona je trebala okupiti antifašističke snage neovisno o kojoj stranci je riječ, ponajprije KPJ, socijaliste i HSS, koje će se boriti za demokraciju, rješenje nacionalnog pitanja, socijalnu pravdu i suradnju s SSSR-om.³⁰² Za razliku od Francuske, Španjolske, ali i Slovenije („Ljudska fronta“) gdje su takve platforme relativno uspješno formirane, u Hrvatskoj se to, unatoč velikim planovima o osnivanju i posebne Stranke radnog naroda kao okosnice NFS-a čiju je jezgru trebala činiti KPJ, nije dogodilo.³⁰³ Već poznati razlog odbijanja HSS-a bio je njegov antikomunistički stav, a socijalisti su suradnju odbili u strahu pred gubitkom još uvijek visokorangiranih položaja u radničkim institucijama. Frontovsku je politiku zastupala Kominternu od VII. kongresa 1935. kao sredstvo obrane pred fašizmom i nacizmom koji su u Njemačkoj, odnosno Italiji, pobijedili svojim programom socijalnog blagostanja, no nakon sklapanja Pakta o nenapadanju između Njemačke i SSSR-a ona je napuštena u svakom aspektu.³⁰⁴

U jesen 1936. Josip Broz vratio se u zemlju dok je CK sa političkim tajnikom Josipom Čižinskim (poznat pod pseudonimom Milan Gorkić) ostao u Parizu. To mu je omogućilo da se

³⁰⁰Isto, 60.

³⁰¹Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 46.; Janjatović, *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*, 61.

³⁰²Katarina Spehnjak, „Neki problemi razvitka Narodne fronte/Socijalističkog saveza u Jugoslaviji 1935-1978.“, *Časopis za suvremenu povijest* 15 (1983) br.1:35. pristup ostvaren 15.X.2024. <https://hrcak.srce.hr/file/314607>

³⁰³Isto, 28, 35.

³⁰⁴Isto, 35-36.

samostalno pozabavi organizacijom partije nakon novog udara režima izraženog kroz masovna uhićenja članova partijskih organizacija sa svih područja Hrvatske između 1934. i 1936., nakon čega se neke od njih nisu oporavile poput, primjerice, organizacija u Hreljinu, Bakru i Kraljevici u Hrvatskom primorju.³⁰⁵ „Provale“ su bile glavni razlog ponovne odgode Osnivačkog kongresa KPH.

Osnivački kongres Komunističke partije Hrvatske održan je, prema službenim podacima, u noći s 1. na 2. kolovoza u šumi Anindol kraj Samobora. Prisustvovalo mu je 16 od 19 očekivanih delegata zbog čega ga Tito naziva i „krnjim“ kongresom.³⁰⁶ Krnjim se mogu okarakterizirati i podaci o događanjima na istome, osim toga da je bilo riječi o organizacijskim problemima, okupljanju radnika u sindikate pod vlastitim vodstvom te da je izabran CK KPH od 12 članova pri čemu je njegova struktura po zanimanjima izgledala ovako; 7 radnika, 2 seljaka, 3 činovnika, 3 intelektualca i 1 obrtnik.³⁰⁷ Zaključci i program mogu se sažeti prema „podnaslovima“ unutar Proglasa izdanog na kongresu. Prema njemu, KPH zauzima se za demokratska prava i slobode jer bez toga nema slobode izbora i djelovanja političkih stranka, suverenu Konstituantu posredstvom koje će narodi u Jugoslaviji urediti međusobne odnose.³⁰⁸ U ovoj je točki najviše vidljiv kontekst nastanka Proglasa zbog toga što se, umjesto dotadašnjih napada na velikosrpsku hegemoniju i profašističku vladu, sada navodi isključivo zagovarače neovisne hrvatske države (Ustaški pokret A. Pavelića) i to kao krivce za potencijalni napad fašističkih sila na Jugoslaviju.³⁰⁹ Nadalje, navodi se jedinstvo radničke klase u borbi protiv neprijatelja – domaćih i stranih kapitalista te istinska suradnja sa seljaštvom, a završava pozivom na jedinstvo demokratskih narodnih snaga, hrvatskog naroda, svih naroda Jugoslavije te radničke klase.³¹⁰ Svakako treba navesti da se određeno vrijeme od osnutka koristi naziv Komunistička stranka Hrvatske u skladu sa hrvatskim jezikom pa je i umjesto Centralni komitet, do sredine 1940. korišten naziv Glavni, a potom Središnji odbor.

Budući da se KPJ i KPH u ovom radu razmatraju unutar istraživanja političkog aspekta međuratnog radništva, daljnje izlaganje političkih akcija KPJ do raspada Kraljevine Jugoslavije

³⁰⁵Jelić, *Komunistička partija Hrvatske*, 68-69.

³⁰⁶*Isto*, 73.

³⁰⁷*Isto*, 74.

³⁰⁸Trpimir Macan i Željko Holjevac, *Povijest hrvatskoga naroda*, (Zagreb: Školska knjiga, 2013), 334-5.

³⁰⁹*Isto*, 335.

³¹⁰*Isto*. 336-7.

sredinom travnja 1941., a nakon zabrane njenog najvećeg sindikata, predstavljalo bi u ovakvom radu suvišnu digresiju s potrebnom daljnjom analizom izvan proučavanog vremenskog okvira.

5.2. Gorski kotar

Obnova radničkog pokreta nakon slabljenja represije pod okriljem kraljeve diktature u Gorskom kotaru podrazumijeva prije svega obnovu djelatnosti komunista. Prema pisanju dosadašnje (oskudne) literature koja se bavila Gorskim kotarom u međuraću, uz napomenu da je ista nastajala u drugoj polovici 20. stoljeća, to je područje prednjačilo po usvajanju komunističkih, revolucionarnih ideja i organizaciji članstva KPJ. Povjerenje Komunističkoj partiji goransko je stanovništvo redovito pokazivalo na općinskim izborima (osim 1931. kada je pobijedio kandidat HSS-a, no tada ona nije istaknula svog kandidata zbog zabrane režima) počevši od 1920. kada je za načelnika delničke općine izabran komunist Ivan Majnarić-Kaparica. Nakon zabrane KPJ 1920. na sljedećim izborima najviše glasova Gorana odlazi HSS-u iako su komunisti sudjelovali na izborima u sklopu NRPJ s nositeljem liste Ivanom Majnarićem. Nakon zabrane sudjelovanja u političkom životu i na ovaj način, komunistima preostaje djelovanje u sklopu Nezavisnih sindikata uglavnom među pilanskim i šumskim radnicima, stoga njihov uspjeh na preostalim izborima do 1929. nije bio velik, već je povjerenje dano HSS-u što vrijedi i za skupštinske izbore 1931. godine uz koje je zabilježena korupcijska afera delničkog poduzetnika Antuna Bolfa koji je natjerao radnike da podrže HSS-ovog kandidata (kao „manje zlo“ u očima vladajućih) u zamjenu za značajna sredstva od države kako bi održao tvrtku na životu uslijed krize.³¹¹ U nastavku slijede najrelevantniji trenutci iz sjećanja dvaju pripadnika KPJ u Gorskom kotaru kroz koje će se prikazati „terenski rad“ iz perspektive najaktivnijih članova -Drage Škorića čije je ime usko povezano s prvih nekoliko godina djelovanja SRPJ(k)/KPJ te Ivana Muvrina koji u nešto opširnijem sjećanju govori o ilegalnom radu do raspada Kraljevine Jugoslavije.

Dragutin (Drago) Škorić je nakon osnivanja SRPJ(k) u Delnicama početkom rujna 1919. te istovremeno i podružnice Saveza drvodjelskih radnika, postao njihovim tajnikom, a bio je i poslovođa u Konzumno-produktivnoj zadruzi „Naprijed“ koja je otišla u stečaj 1927. godine. On je u vrijeme kada se u SSSR-u dogodila revolucija bio poljoprivredni radnik te se nakon povratka

³¹¹Paver, “Od postanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije (1918-1941)”, 97.; Muvrin, “Razvitak radničkog pokreta i KPJ u Delnicama i okolici od 1919. do 1941.”, 286.

u Austro-Ugarsku (u Zagreb), pod dojmom novouspostavljenog poretka na ruskom tlu, učlanio u Socijaldemokratsku stranku. Stigavši u Delnice, ovako je ocijenio političko-ekonomsko stanje tamošnjeg radništva:

„U novoj jugoslavenskoj državi donekle su poboljšali životne uvjete jedino radnici u onim mjestima gdje su obnovljene ili stvorene nove radničke organizacije koje su povele radnike u tarifne pokrete i štrajkove za postizanje svojih prava. Tada se i u Gorskom kotaru počinju osnivati sindikalne i političke organizacije komunističkog pokreta. [...] Stavovi radnika u Gorskom kotaru bili su i ostali na pozicijama Socijalističke radničke partije (komunista), SRPJ(k), kakve je partija propovijedala u svom listu „Istina“, a poslije njegove zabrane u listu „Nova istina“, koja je u organizaciju prikupljala nove pristalice u cilju borbe za stvaranje pravednijih društvenih odnosa.“³¹²

Sudjelovao je u općem štrajku željezničara u travnju 1920. za kojeg navodi da su ga počeli lomiti radnici tadašnjeg ovećeg željezničarskog centra u Srpskim Moravicama pod utjecajem već spomenute Demokratske stranke Svetozara Pribičevića koja je sustavno promovirala integralno jugoslavenstvo. U vezi sastanka predstavnika stranačke organizacije u Delnicama i okolnih mjesta (Lokava, Vrata, Liča i Kupjaka) u svibnju 1920., o brojčanom stanju i prvotnim metodama širenja ideja među stanovnicima kaže sljedeće:

„Međutim, u Delnicama i još nekim mjestima Gorskog kotara bio je malen broj birača, članova KPJ, odnosno SRPJ(k), iako je to bio period legalnog ispoljavanja političke pripadnosti. Mi nismo potpuno slijedili boljševičku taktiku političke borbe, jer partijske ćelije i komiteti nisu bili organizirani u okviru partijske organizacije, nego je partijska organizacija više djelovala među svojim pristalicama (biračima), tako da se član sindikata odnosno član Konzumne zadruge smatrao komunistom, jer je aktivan tamo gdje je bio organiziran. Neki su bili aktivni u sindikatu, drugi u Zemljišnoj zajednici, u glazbenom društvu i u Konzumnoj zadruzi spremni za širenje letaka, prodavanje štampe i vršenje agitacije. Članstvo partijske organizacije u Delnicama brojilo je samo oko 50 drugova i dvije ili tri drugarice na oko 500 birača, pa se oko toga kretalo brojno stanje i polovinom g. 1921. te pola godine poslije stupanja na snagu Obznane kojom je bio zabranjen legalan rad Komunističke partije.“³¹³

Škorić je tijekom priprema za proslavu Praznika rada 1921., zbog svojih intenzivnih aktivnosti uperenih protiv državnog poretka kao i organizacije povorke za taj dan na čijem bi čelu bila crvena zastava, 24. travnja bio uhićen te je pretresen njegov stan u Delnicama pri čemu je

³¹²Drago Škorić, „Djelatnost komunista Delnica i okolice u legalnom razdoblju rada Partije g. 1919-1920.“ u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, uredio Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 315.

³¹³*Isto*, 319.

pronađena zastava i pisma koja su stigla iz SAD-a.³¹⁴ Uhićenje je izazvalo reakciju radnika na pilanama, radnica, mladeži i simpatizera KPJ koji su oštro protestirali pred zgradom kotarskog predstojnika. Izvještaj IV. žandarmerijskog puka iznio je broj od „500 komunista“ koji su sudjelovali u tom događaju, a Ivan Muvrin broj od oko dvije tisuće ljudi.³¹⁵ Iako obje strane imaju tendenciju „podešavanja“ brojki u ovakvim i sličnim slučajevima, s obzirom na prethodno iznesenu brojnost samog članstva pred godinu dana, brojka iz Izvještaja čini se realnijom. Škorić je naposljetku pušten istoga dana, no rezultat svega bila je zabrana proslave 1. maja te godine kao i nestanak Škorića sa goranske političke pozornice tako što je otišao u Zagreb i od tamo održavao vezu s Delnicama nakon 1931. godine.

Vremenski i prostorno najsadržajnije sjećanje ispričao je Ivan Muvrin, po struci krojački radnik, član SKOJ-a od 1926. i Okružnog komiteta KPJ za Gorski kotar.³¹⁶ O obnovi rada komunista na delničkom području Muvrin navodi da je prva ilegalna organizacija osnovana u ljeto 1932. i da je imala 20 članova. Treba istaknuti da je goranska organizacija imala relativno čvrstu i nekritičku vezu prema središnjici i povjerenicima CK KPJ u Zagrebu za razliku od, kako će se vidjeti, one primorske, stoga ona i nastaje tek nakon Škorićeve dojave iz Zagreba. Okosnicu njena rada činilo je privlačenje novih članova te partijsko-prosvjetni rad koji se odvijao unutar ustanova u kojima su komunisti u to vrijeme preuzeli upravu. U slučaju Hrvatske čitaonice u Delnicama to su učinili na način da su se masovno učlanjivali u čitaonicu sve dok predsjednikom upravnog odbora nije postao istaknuti komunist Mirko Drenovački.³¹⁷ Takva promjena uprave čitaonice iziskivala je promjenu imena koja će ukazivati na radničku orijentaciju njenog novog vodstva, stoga se od tada naziva Radnička čitaonica. Osim imena, izmijenjena je i njena građa u korist marksističke literature i djela lijevo orijentiranih književnika, a od tiskovina, pored brojnih namijenjenih radnicima, moglo se naći poneki „građanski“ list (*Politika, Naprijed, Hrvatska misao*). Upravljali su i Esperantskim društvom, Sportskim klubom „Goranin“, mjesnom glazbom, odnosno tamburaškim društvom te Društvom „Prijatelja prirode“. Začetnik Esperantskog kluba bio je željezničar Josip Kezele. Naime, *esperanto* ili umjetni jezik svijeta, jedinstveni

³¹⁴HR-HDA-1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka, inv. br.343., „Izvještaj štaba IV. žandarmerijske brigade Delnice o pripremi komunista za proslavu 1. maja“, kutija br. 7

³¹⁵HR-HDA-1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka, inv. br.343., „Izvještaj štaba IV. žandarmerijske brigade Delnice o pripremi komunista za proslavu 1. maja“, kutija br. 7; Muvrin, „Razvitak radničkog pokreta i KPJ u Delnicama i okolici od 1919. do 1941.“, 281.

³¹⁶Željko Laloš, „Ivan Muvrin-Ivič, organizator ustanka u Gorskom kotaru“, *Matica hrvatska; Ogranak Matice hrvatske u Čabru*, pristup ostvaren 17.X.2024. <https://maticahrvatska-cabar.hr/delnice-4/>

³¹⁷Muvrin, „Razvitak radničkog pokreta i KPJ u Delnicama i okolici od 1919. do 1941.“, 288-9.

međunarodni jezik, nastao je prema ideji poljskog liječnika L. Zamehofa kako bi se prevladale jezične barijere među ljudima bez potrebe za učenjem „nečijeg konkretnog“ jezika, a takva se ideja jasno uklapala u komunističku, internacionalističku viziju svijeta. Vezano uz prvu polovicu tridesetih, točnije 1934., Muvrin spominje plijenidbu pokretne imovine i visoki porez kad je kriza tek počela popuštati.

„Plijenili su satove, jastuke, svinje i drugo. Nezadovoljstvo naroda došlo je do vrhunca zimi g. 1934. kada je Ivan Pleše, gostioničar, najurio egzekutore uz pomoć susjeda od kojih su neki bili članovi Partije. Ljudi su demonstrirali protiv terora i pljačke, pa je uskoro, radi održavanja reda i mira, stiglo 10 žandara. Omladinci su iza kuća dočekivali žandare i napadali ih kamenjem.³¹⁸

Pored već istaknutih štrajkova na nekoliko delničkih pilana te svibanjskih izbora za Narodnu skupštinu na kojima KPJ daje podršku Udruženoj opoziciji, tijekom 1935. (srpanj) u Gorskom je kotaru, točnije ispod planinarskog doma Petehovac, održana Okružna konferencija na kojoj je izabran prvi Okružni komitet za ovo područje. Njegovi članovi dobili su konkretna područja djelovanja. Tako je za sindikalni rad zadužen Stanko Majnarić-Diplomata, za rad među mladima Josip Brnčić, a za propagandu Miro Drenovački koji je ujedno bio i politički tajnik (sekretar).³¹⁹ Ovdje treba istaknuti kako je značajan nedostatak ovog sjećanja nizanje imena osoba, ali ne navođenje njihova zanimanja, posebice za članove partijskih tijela od kojih je Muvrin naveo samo zanimanje Andrije Bubnja, gaterista iz Mrkoplja. U kolovozu je iz Zagreba stigla naredba o poduzimanju akcije lijepljenja po zgradama i ostavljanja letaka kojima se kritizira novoizabrana Stojadinovićeve vlada i konzervativne struje. To je provedeno u Mrkoplju, Fužinama, Liču, Delnicama, Lokvama, Brodu na Kupi i Ravnoj Gori. Slučajno ili ne, u vrijeme akcije zapaljena je pilana u Lokvama zbog čega je uhićen jedan od simpatizera.³²⁰

Budući da je 1936. bila „godina štrajkova“ (pilane, radnici na gradnji kasarne), Muvrin daje i kratko objašnjenje kako su se oni zapravo pokretali;

„Pitanje štrajka ili neke manifestacije koje su pripremale legalne organizacije bio je uvijek prethodno razmotren na partijskim forumima ili bi partijsko rukovodstvo donijelo odluku o pokretanju štrajka i prosljedilo je

³¹⁸*Isto*, 287.

³¹⁹*Isto*, 293.

³²⁰*Isto*, 295.

rukovodstvu sindikata koje bi je onda provelo u život. Kada bi se oni s nekom akcijom složili u tom slučaju bi organizacija KPJ morala dati punu pomoć.“³²¹

Ove su se godine potkraj listopada održali općinski izbori. Pored HSS-a u većini goranskih mjesta, komunisti su istaknuli vlastitu listu samo u Delnicama nazvanu „Radnička lista“, a u ostalim mjestima poput Mrkoplja, Fužina, Liča i Lokava izlaze na tzv. „neslužbenim listama HSS-a“, odnosno listama drugih opozicijskih stranaka od kojih je najuspješnija bila ona iz Lokava kada je načelnikom postao komunist Branko Mance, a u Delnicama Ivan Majnarić.³²² Nedugo nakon toga vlasti su naložile policiji da pretrese stan potonjega prilikom čega su pronašli komunistički nastrojenu literaturu i poništili Majnarićev mandat. Uspjeh komunista na ovim izborima bio je povod da se na sljedeću Konferenciju OK KPJ pošalje agent Milan Mirtić u svojstvu zagrebačkog delegata preko kojeg je u konačnici izvršena velika „provala“ u kojoj je uhićen velik broj goranskih komunista. Na kaznu zatvora od godinu i više dana osuđeno je 8 osoba koju su izdržavali u Srijemskoj Mitrovici, no odjek provale i strah od progona imao je za posljedicu kratkotrajnu stagnaciju aktivnosti delničke organizacije. Aktivnost koja je zaokupila tamošnje mještane, naročito žene, mlađe generacije i one koji su se „držali po strani“ bila je izgradnja Radničkog doma u Delnicama koju su novčano pomogli iseljenici u SAD i Kanadu.³²³

Jačanje HSS-a potaknutog ponajviše uspjehom na skupštinskim izborima u studenom 1938. osjetilo se u Gorskom kotaru kroz intenzivniju komunikaciju sa stanovništvom. U tome je predvodila Seljačka sloga koja se angažirala na tečajevima šivanja, krojenja, kuhanja na kojima su se okupljale mlade goranske žene.³²⁴ Nakon proglašenja Banovine Hrvatske, prema Muvrinovim navodima, započinju deportacije vodećih komunističkih ličnosti u logore Bileća, Kerestinac i Lepoglava, a uglednim i nestranačkim osobama obećavaju posao na željeznici i drugim državnim institucijama.³²⁵ Tajnik delničke podružnice URSS-a Stanko Majnarić odbijao je zahtjev HRS-a o spajanju, odnosno uvođenju URSS-a u njegov sastav sve do njegove zabrane krajem 1940. godine. Nakon toga, u Delnice je stigao Rade Končar, tajnik CK KPJ, kako bi se razmotrila novonastala situacija za partiju. Međutim, uslijed opreznosti koju je prakticirao od

³²¹Isto, 298.

³²²Muvrin, „Razvitak radničkog pokreta i KPJ u Delnicama i okolici od 1919. do 1941.“, 299.; Paver, „Od postanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije (1918-1941)“, 100.

³²³Muvrin, „Razvitak radničkog pokreta i KPJ u Delnicama i okolici od 1919. do 1941.“, 303.

³²⁴Isto, 304.

³²⁵Isto, 306.

varke agenta Mirtića koja je za posljedicu imala veliku provalu, Muvrin je u dva slučaja (prvi put u proljeće 1940.) odbio razgovor s Končarom jer istoga nikad prije nije vidio ni poznao.³²⁶

5.3. Hrvatsko primorje

Okolnosti u kojima se obnavljala revolucionarna političko-sindikalna djelatnost u Hrvatskom primorju bile su vrlo slične onima u Gorskom kotaru. Tijekom dvadesetih godina na ovo su području zabilježeni širi razmjeri komunističke djelatnosti u kojoj su se istaknuli Senjanin Vladimir Čopić, Božo Vidas-Vuk iz Hreljina, Ivan Dujmić iz Bakra i socijalist Hinko Rašpor iz Sušaka koji je najviše djelovao na sindikalnom polju među lučkim radnicima osnovavši Udruženje lučkih radnika. Valja naglasiti kako u Sušaku nije bilo moguće osnovati organizaciju SRPJ(k)/KPJ zbog talijanske okupacije do 3. ožujka 1923. te je aktivnost formiranja neke revolucionarne organizacije, pod vodstvom Rašpora, bila vezana za NRPJ. Ostala tri spomenuta mjesta, tzv. „trokut Bakar-Hreljin-Kraljevica“, naročito u Hreljinu koji je zbog velikog broja pristaša početkom 20-ih i ne postojanja drugih stranaka, dobio naziv „kula proletarijata“, relativno su se dobro snašle u uvjetima ilegalnosti nakon *Obznane* s obzirom da su se usmjerile na čisto politički, a puno manje na sindikalni rad.³²⁷ Tijekom 1926. svoje podružnice u Sušaku utemeljuju SPJ i HSS. Spomenute okolnosti podrazumijevaju zabranu svih političkih stranaka, osim sindikata ORS-a (1930. u Sušaku ima 49 članova) i URSSJ-a te posljedice velike krize koje su se manifestirale kroz masovnu nezaposlenost u obalnom pojasu Primorja (uz iznimku pomoraca koji su blaže pogođeni), ali i zaleđa te udaljenijih područja iz kojih je dolazila radna snaga. U jeku najveće krize zabilježena je protestna djelatnost radnika Tvornice papira na Sušaku predvođena ORS-om, no jedino na što je uprava mogla pristati bilo je poboljšanje uvjeta rada.³²⁸ U narednim odjeljcima slijede sjećanja svjedoka događanja na Sušaku kao industrijskom središtu ovoga područja i jedinom mjestu u kojem postoji kontinuitet djelovanja komunista do 1940. te

³²⁶*Isto*, 307. Rade Končar rođen je u jednom selu nedaleko od Plitvičkih jezera 1911. godine. Školovao se za bravara u Leskovcu (Srbija) gdje je i radio kao bravarski pomoćnik. Polovicom tridesetih doselio se u Zagreb te se zaposlio u poduzeću Jugoslavensko Siemens d.d. istovremeno postavši članom Mjesnog komiteta KPJ u Zagrebu. Od 1938. član je Središnje uprave Saveza metalčkih radnika s kojim je vodio veliki štrajk u tvornici iste godine. Bio je Titov pouzdanik, antifrakcijski usmjeren, sekretar CK KPJ od kolovoza 1940. Nakon početka rata u Hrvatskoj bio je organizator akcija i diverzija na zagrebačkom, kordunskom i (južno)dalmatinskom području. Uхваćen od strane talijanske policije u Splitu, osuđen kao komunist i streljan 22. svibnja 1942. u šibenskom parku Šubićevac. Jedan je od nekolicine međuratnih komunista čije ime nosi neka današnja tvornica, konkretno Končar-Elektroindustrija d.d. sa sjedištem u Zagrebu.

³²⁷Vinko Antić, „Radnički pokret u Kraljevici i okolici i udio Pavla Gregorića i Josipa Broza“, 598-600.

³²⁸Janjatović i Strčić, „Značajke ekonomske krize i položaja radnika u Hrvatskom primorju 1929 – 1934. godine“, 134.

sjećanje koje u sažetijoj formi obuhvaća razdoblje od 1935. do 1941. na prostoru današnje Vinodolske općine. U prvom slučaju „govornik“ je Dušan Diminić, a u drugom Bartol Petrović.

Sjećanje Dušana Diminića, pored navedenog, donosi i uvid u snažan osobni doživljaj loše socio-ekonomske situacije mjesta u kojem je živio (Sušaku) kada je imao 17 godina i pohađao sedmi razred gimnazije (pohađao je „potpunu“ gimnaziju) kao i doživljaj cjelokupnog kapitalističkog društvenog uređenja. Čitanje školskog časopisa *Budućnost* u kojem je prvi put čuo za Marxov pojam historijskog materijalizma, potom utjecaj pojedinih nastavnika i prvi susret sa zabranjenom knjigom *Počelnica komunizma* autora N. Buharina i E. Preobraženskog koju mu je ustupio prijatelj, radnik u Tvornici papira, postupno su jačali njegovo nezadovoljstvo kapitalističkim poretkom i usporedno s time, opredjeljenje za komunizam. Kapitalističko društvo opisao je ovim riječima:

„Kapitalizmu, društvu u kojem sam ja živio, ja sam u prvom redu zamjerao njegovu nejednakost među ljudima. Gledao sam bogate pojedince, akcionare poduzeća, banaka, tvornica, trgovce, špeditere, kućevlasnike, direktore raznih firmi sa njihovim bogatstvima, vilama, tvornicama, trgovinama, brodovima, raskošnim životom, putovanjima u inozemstvo i slično. [...] S druge strane, poznavao sam ljude bez tih bogatstava – radnike, namještenike, službenike u poduzećima, trgovinama, tvornicama onih pravih, a čiji su prihodi maleni, koji žive skromnim životom. Ova nejednakost činila mi se je neprirodnom, nepravednom i nepotrebnom.“³²⁹

Sa 18 godina upoznao je radnika Timu Mijatova i mehaničara Pavla Biondića koji ga je obavijestio o sastanku komunista nedaleko od mjesta Škrljevo na 1. svibnja 1932. godine. Sastanku su prisustvovali Ivan Dujmić iz Bakra (lučki radnik, kasnije poslovođa), Josip Cuculić iz Hreljina (bravar), Filip Turina iz Kraljevice (nadglednik) i Edmond Haramija s Grobnika čije zanimanje ne navodi. Naime, sastanak je bio organiziran kako bi se osnovao privremeni Okružni komitet za Hrvatsko primorje i dogovorilo formiranje organizacija KPJ iz postojećih ćelija na području Hrvatskog primorja. Diminić je tamo dobio zadatak da djeluje među mladima svoje dobi. S obzirom da je bio najmlađi, shvatio je da na ovom kao i nadolazećim sastancima s članovima partije nešto nedostaje te u svom sjećanju objašnjava taj nedostatak koji je ujedno odgovor na posljednje istraživačko pitanje u ovom radu:

„O tome kako će izgledati buduće komunističko društvo nije se na tom sastanku govorilo. Uopće se može reći, da ni kasnije nije ni na sastancima, ni na predavanjima bilo skoro nikad diskusije o tom društvu. Mi smo razrađivali

³²⁹Diminić, „Komunistički pokret u Hrvatskom primorju od 1931-1941.“, 56-7.

negativan program: kako srušiti buržoaski poredak. Zanimarivali smo skoro potpuno organizaciju i ekonomski sistem komunističkog poretka“.

„Naročito nismo postavljali pitanje kako će biti organiziran i kako će funkcionirati politički sistem u novom društvu [...] kakvu će upravo konkretnu političku formu ona imati o tome gotovo nije bilo ni riječi.³³⁰

Pod pretpostavkom da je o načinu ostvarenja besklasnog društva čitao u marksističkim knjigama i tiskovinama, o tome je rekao sljedeće:

„Računao sam da će biti stradanja, hapšenja, žrtava. Revolucija da, ali u čemu će se sastojati, u kakvoj borbi, sve je to bilo maglovito, nejasno i neaktuelno. Aktuelno je bilo osnivanje i širenje organizacije, propaganda komunizma i agitacija protiv kapitalizma.“³³¹

Dakle, Diminić kao mladi intelektualac (u međuvremenu je krenuo na studij prava u Zagreb) priznaje da međuratni komunisti nisu razmatrali kakav će se politički poredak uspostaviti u komunističkom društvu nakon prijelaznog stadija, diktature proletarijata. Međutim, uzimajući u obzir način na koji je trebalo doći do istog, najviše smisla ima odgovor koji ide u smjeru totalitarističkog političkog poretka. Isto je tako vidljivo da je u ovom konkretnom periodu između 1932. i 1934. usmena i pisana propaganda te privlačenje novih simpatizera i članova u tvorničke, sveučilišne i slične ćelije primarna, ali i jedina zadaća primorskih članova KPJ.

Većinu vremena provodio je u Zagrebu na studiju gdje se povremeno, po napatku starijih članova, susretao sa Dragom Škorićem i prenosio vijesti te pisane materijale u Sušak. Nakon Prvog svibnja 1934. povodom kojeg su nepoznati simpatizeri javnu površinu u Hreljinu išarali zabranjenim sloganima i izvjesili crvenu zastavu, počelo je veliko uhićenje primorskih komunista i pretresanje njihovih stanova. Kod pojedinaca je pritom pronađena veća količina zabranjenih novina i knjiga. Diminić je uhićen u Zagrebu 16. svibnja i odveden u Sušak. Uz dugotrajno mučenje i batinjanje iznuđena su priznanja pomoću koji su otkrivene organizacije diljem sjevernog Hrvatskog primorja; Bakru, Sušaku, Kraljevici, Grobniku i Krku nakon čega je u istražni zatvor u Sušaku privedeno 129 ljudi.³³² Pedeset troje ljudi prebačeno je na suđenje pred Okružnim sudom u Ogulinu koje su čekali u jednom od poznatijih međuratnih zatvora za politički sumnjive osobe smještenom u Frankopanskoj kuli s prijelaza iz 15. u 16. stoljeće. Tada

³³⁰*Isto*, 60.

³³¹*Isto*, 60.

³³²*Isto*, 72.

je upravitelj zatvora bio Jovan Terzić, predsjednik suda Aleksandar Povrzanović te istražni sudac Josip Radošević. Diminić i suradnici iz otkrivenog OK KPJ dogovorili su se da će na sudu govoriti kako je svrha njihove organizacije bio samo kulturno-prosvjetni rad s ciljem općeg obrazovanja radnika. Na njihovoj je obrani bilo angažirano nekoliko odvjetnika; dr. Viktor Ružić iz Hreljina, dr. Josip Smodlaka, dr. Tomo Jančiković (član HSS-a), dr. Ante Mikelić i drugi.³³³ Diminića je zastupao dr. Lovro Sušić, tada simpatizer HSS-a, a nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske ministar narodnog gospodarstva.

Prije navođenja presude treba spomenuti kako se u rujnu 1934. dogodio atentat na kralja Aleksandra od strane hrvatskih i makedonskih nacionalistički orijentiranih emigranata (UHRO-a i VMRO-a). Diminić i suradnici tu vijest primili su s veseljem jer su u kralju vidjeli simbol najvećeg terora i diktature. Tom su prigodom glasno zapjevali, a čuvari su ih utišavali kako ne bi došlo do napada četnika na čuvare i zatvorenike.³³⁴ Četnička organizacija u međuraću službeno nastaje 1925. godine. Vođeni idejom stvaranja „Velike Srbije“, četnici su bili odani kralju, dinastiji i monarhiji.³³⁵ Unatoč zabrani djelovanja svih političkih, a posebno nacionalističkih i komunističkih organizacija 6. siječnja 1929., kao što je vidljivo iz Diminićeva sjećanja, oni su se postavljali iznad same policije, odnosno žandarmerije. Od 1932. do 1941. na čelu organizacije je Kosta Milovanović-Pećanac.

Presudom od 17. studenog Diminić je osuđen na 10 mjeseci strogog zatvora dok su Škorić i Dujmić kao ponovno okrivljeni dobili višegodišnju kaznu zatvora te su otpremljeni u Srijemsku Mitrovicu. Istraživači ovog procesa smatraju kako su dokumenti povezani s njime dali uvid u neke od temeljnih problema pri formiranju i obnavljanju organizacija KPJ od kojih je nesumnjivo jedan bio veći broj mladih, novopridošlih članova koji se nisu pridržavali strogih pravila o tajnosti njihovog nezakonitog rada.³³⁶ Po povratku na Sušak Diminićev glavni interes bio je vezan uz djelovanje Kluba akademičara Sušaka, studentsku organizaciju osnovanu za vrijeme njegova boravka u zatvoru koja je bila politički raznovrsno obojena nacionalno i vjerski

³³³Isto, 73. Dr. Josip Smodlaka poznati je političar predratnog, ratnog i poslijeratnog perioda tako što je u vrijeme Austro-Ugarske djelovao u Carevinskom vijeću i Dalmatinskom saboru (kao član Stranke prava), potom je bio podupiratelj Hrvatsko-srpske koalicije, član Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS i sudionik Mirovne konferencije u Parizu 1919./20. U ovom je procesu zastupao svog nećaka Oskara Juranića, a u ovom razdoblju i sam je bio blizak komunistima tako što je preveo pojedina djela koja su oni potom čitali i proučavali.

³³⁴Isto, 73.

³³⁵Matković, *Povijest Jugoslavije*, 116.

³³⁶Janjatović i Strčić, “Dva spisa državnog tužioca u Sušaku 1934. god. o članovima i simpatizerima KPJ”, 639., 645.

usmjerenim studentima kao i simpatizerima stranaka iz tada vladajuće Jugoslavenske radikalne zajednice te je u njoj vidio značajno mjesto za širenje propagande. Potisnuvši ove projugoslavenske (bilo je i aktivnih članova Sokola Kraljevine Jugoslavije) članove, 1936. vodstvo KAS-a preuzeli su omladinci. Ipak, u sastavu članstva i dalje je bilo prohrvatski i vjerski osviještenih studenata. Klub je zabranjen sredinom ožujka 1937. odlukom suda u Ogulinu jer su predavanja u sklopu istog predstavljala prijetnju državnom poretku promicanjem antiratnih stavova i davanjem podrške Narodnoj fronti u Španjolskom građanskom ratu (1936-1939.).³³⁷ Približavanjem Drugog svjetskog rata i jačanjem nacističke Njemačke uočava da „njemački turisti“ postaju sve grublji i sve više uvjereni kako će se na cjelokupnom području govoriti njemački jezik te je sa istomišljenicima na Sušaku dijelio nadu u vojnu pobjedu Velike Britanije, Francuske te SSSR-a.³³⁸ Općenito, Kraljevina Jugoslavija je 2. rujna 1939. objavila svoju neutralnost u pogledu Njemačkog napada i osvajanja Poljske što je bila uvertira u daljnje diplomatsko pristajanje uz Njemačku i Italiju koje će konačni izraz zadobiti u pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu 25. ožujka 1941. godine.³³⁹

Iz dosad navedenog, očito je da Diminić kao mladi komunistički opredijeljeni intelektualac nije bio osobito okupiran sindikatima kao tada najčešćim i, za radništvo najpotrebnijim, legalnim oblikom djelovanja komunista, a samim time ni izravnim dodirima s radništvom i njegovim problemima. Međutim, kroz svoje izlaganje osobnog doživljaja tadašnjeg svijeta odaje priznanje da, koliko god komunizam u teoriji koju je izučavao izgleda obećavajuće, kada se isti kreće detaljnije preispitivati brojna pitanja ostaju neodgovorena i nejasna.

Preostaje još prikazati stanje, kao i u dosadašnjim sjećanjima s naglaskom na političkom aspektu, u radničkom pokretu na vinodolskom području prema sjećanju Bartola Petrovića. Petrović nije potjecao s tog područja, već je ondje poslan po naredbi CK KPJ (smještenog u Pragu 1935.) kako bi osnovao ilegalnu organizaciju u koju će ući „nekompromitirani i pouzdani drugovi“.³⁴⁰ Vinodolsko zaleđe ili preciznije općinu Grižane odabrao je zbog opreznosti i nepoznatosti tamošnjih simpatizera KPJ koji su se većinom bavili zidarskim zanatom, a industrijski su radnici bili ovisni o pogonima u Sušaku. Uz pomoć mjesnog krojača, Petrović je

³³⁷Cindrić, „Napredna omladina Sušaka između dva svjetska rata”, 116.

³³⁸Diminić, „Komunistički pokret u Hrvatskom primorju od 1931-1941.“, 89.

³³⁹Matković, *Povijest Jugoslavije*, 234-7.

³⁴⁰Petrović, „Stvaranje organizacije KPJ na području Hrvatskog primorja”, 137.

znao kojim će se mještanima obratiti i ponuditi ilegalni tisak. Prema njegovim riječima, KPJ je više dobila na popularnosti nakon sukoba sa lokalnim svećenikom Marušićem smatrajući da su HSS, koji je na širem području Crikvenice imao značajnu podršku, i Crkva radikalno nastrojeni protiv komunista.³⁴¹ U siječnju 1936. održan je sastanak pristaša iz Bribira, Selca i Grižana na kojem ih je Petrović upoznao sa svojom zadaćom nakon razotkrivanja organizacija u sjevernom Hrvatskom primorju. Glavni je zaključak bio „... da se organizacija iz Bribira usmjeri prema Ledenicama i Novom, organizacija u Selcima prema Crikvenici i dalje u pravcu Hreljina, a Grižane da se usmjere prema Triblju i Driveniku“.³⁴² S približavanjem ratne opasnosti ovdje se nisu širile antimobilizacijske parole, nego naprotiv, poziv na obranu zemlje od napada vojske Trećeg Reicha. Poraz jugoslavenske vojske u travnju 1941. Petrović opisuje kao kukavički te svoje sjećanje završava najavom novih i bitno drugačijih zadataka, u odnosu na one istražene kroz ovaj rad, koje je pred članove i simpatizere KPJ postavilo njeno rukovodstvo.

³⁴¹*Isto*, 139.

³⁴²*Isto*, 140.

6. Zaključak

Nove političke okolnosti i diplomatski procesi nakon završetka Prvog svjetskog rata izravno su utjecali na društvene i gospodarske prilike na prostoru cijele Hrvatske. Ekonomska politika nove države, Kraljevstva SHS, usmjerene na ubrzani razvoj industrije na određeni je način pogodovala hrvatskim krajevima koji su iz bivše Austro-Ugarske izašli sa relativno čvstom industrijskom bazom i sukladno tome najvećim postotkom tvorničkog radništva u odnosu na ostale dijelove zemlje. Plemićki sloj kao takav nestaje i ustupa mjesto vlasnicima kapitala kojim se pokreću manji i veći industrijski pogoni na kojima prvotno rade radnici-seljaci pretežno sezonski, a potom se oni odvajaju od seljaštva trajno se opredjelivši za rad u tvornici i postaju zaseban društveni sloj.

U tvornicama su radile i žene i djeca i to u trajanju do 14 sati dnevno do donošenja Zakona o osmosatnom radnom vremenu 1919. godine iako su poznati i navedeni samo neki od primjera nepoštivanja tog zakona sve do velikih štrajkaških akcija sredinom tridesetih godina. Među najvažnijim koracima učinjenim početkom dvadesetih godina u sklopu socijalnog zakonodavstva ističe se donošenje Zakona o osiguranju radnika, osnivanje Središnjeg ureda za osiguranje radnika (SUZOR-a), burze rada i Radničke komore koja je imala sjedišta u Zagrebu i Splitu, potom „okružne ekspoziture“ u Karlovcu, Delnicama, Sušaku i drugim mjestima. Komore su trebale štiti ekonomske i socijalne interese radnika i činovnika, posredovati pri sklapanju kolektivnih ugovora kao i u sporovima na relaciji radnici-poslodavci, voditi evidenciju radničko-stručnih organizacija i slično. Na svim razinama u Radničkoj komori radili su socijalistički usmjereni činovnici koji su upravo zbog tih položaja, a manje zbog ideoloških razlika, odbijali svaku suradnju sa komunistima. Razvoj velikih industrijskih tvrtki prati i povećanje broja (stranih) činovnika i kvalificiranog radništva, nositelja tzv. „umnog rada“, koji svojim načinom života, prije svega financijskom mogućnošću najma ili kupnje gradskih stanova, poprimaju obilježja građanskog sloja. Radničke nadnice kretale su se u prosjeku između 28 i 35 dinara na tjednoj razini. U Zagrebu je u predmetnom razdoblju najveći razvoj doživjela prehrambena, drvna, tekstilna i građevinska industrija, svaka sa svojim podgranama, te je kroz prvu polovicu dvadesetih godina višestruko povećan broj radnika u Željezničkoj radionici i Ložionici koji su, pored većine radnika u navedenim granama, bili nastanjeni na Trnju. Smješteno između Savske i Strojarske ceste te željezničke pruge i Save na jugu, ono nije imalo karakteristike gradskog ni

prigradskog, već seoskog naselja do 1929. kada gradsko zastupstvo kreće sa zaustavljanjem masovne „divlje gradnje“ radničkih nastambi te počinje gradnju kanalizacije, uvodi redovite autobusne linije prema svojoj okolini koji se počinju koristiti za svakodnevni odlazak na posao u gradske tvornice. Budući da je ovaj dio Zagreba bio naseljen bivšim seljacima, sada radnicima, formiraju se razna društva i klubovi u kojima oni provode svoje slobodno vrijeme – nogometni, biciklistički, šahovski, planinarski koji su ubrzo postali politički obilježeni priključivanjem simpatizera i nositelja komunističkih ideja. Svojim radničkim obilježjima u Zagrebu se izdvaja i Trešnjevka premda je ona imala bolju prometnu i infrastrukturnu povezanost sa centrom grada kao i stanove za radnike nešto bolje izgrađene od onih u Trnju.

U Gorskom je kotaru nezaposlenost bila veliki društveni problem koji je potaknuo iseljavanje Gorana na rad u slavonske šume, ali i u prekoceanske zemlje. Za radnike toga područja i njihove obitelji, zbog visokih cijena osnovnih životnih namirnica i potrepština, do 1927. skrblila se Konzumno-produktivna zadruga „Naprijed“. Kulturno i infrastrukturno, goranska je mjesta unaprijeđivala Zemljišna zajednica prihodima od prodaje šuma u svom vlasništvu. Prosječno trajanje radnog dana šumsko-pilanskih radnika do zakonske regulacije radnog vremena bilo je između 10 i 12 sati dnevno za maksimalnu nadnicu od 50 dinara. Stanovnici Hrvatskog primorja zapošljavali su se kao lučki radnici u lukama i brodogradilištima, zatim kao radnici na gradnji cesta između pojedinih mjesta i općenito u građevinarstvu, Tvornici papira na Sušaku i u Tvornici duhana u Senju gdje veliki dio radne snage čine žene, odnosno mlade djevojke iz šire senjske okolice. Međutim, priljev radnika iz Gorskog kotara, primorskog zaleđa i Like bio je karakterističan za sve navedene grane, stoga su u vrijeme njihova začetka u 19. stoljeću osnovana potporna radnička društva koja su pružala sredstva za putovanje radnika na posao u obalnom dijelu budući da je to bilo jedino rješenje uslijed kroničnog problema nedostatka smještaja za radnike kojem se počinje pristupati (tek) uoči izbora za gradsko zastupstvo na Sušaku 1926. godine.

Kratkim prikazom razvoja socijalističkih kao i ideja proizašlih iz socijalnog nauka Katoličke Crkve krajem 19. st., započeto je poglavlje u kojem je obuhvaćena radnička politika vodeće hrvatske političke stranke međuratnog razdoblja, Hrvatske (republikansko-)seljačke stranke kroz djelovanje Hrvatskog radničkog saveza. HRS je težio nametnuti se kao glavni borac za unaprijeđenje radničkih prava iako je status sindikata službeno dobio 1937. kada je iz svog

statuta izbacio odredbu o „izvanrednim članovima“, odnosno mogućnost da njegovi članovi budu i poslodavci. Kada je riječ o HRS-u, literatura je pretežno usmjerena na njegov antikomunistički i antikozmopolitski svjetonazor te na isticanje jedinstva seljačkog i radničkog sloja pored nacionalne slobode i „socijalne pravde“ koja je potom trebala biti ostvarena. Svojom obnovom u rujnu 1935. HRS stvara čvrstu bazu unutar sindikalnih akcija na području Zagreba i okolice te među rudarima u Hrvatskom zagorju. Općenito je HRS, slijedeći politiku HSS-a, primarno bio orijentiran prema radnicima-seljacima i strukama u kojima su oni bili zastupljeni (tekstilci, građevinari, šumski radnici). Iako se u arhivskim zapisima mogu pronaći primjeri njegovih akcija u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju (štrajk u Čabru, Ogulinu, području od današnjeg Jadranova preko Crikvenice do Novog) te podrška cjelokupnog stanovništva ovih regija HSS-u na skupštinskim izborima počevši od 1923., literatura ocjenjuje da je njegova pozicija na tim područjima bila slaba u odnosu na Komunističku partiju. Ostali su sindikati također bili određeni ideologijom i politikom stranke ili društvene grupe koja ih je formirala, poput Radničkog strukovnog saveza (klerikalci), socijaldemokratskog Općeg radničkog saveza, Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije, SBOTIČ-a, Saveza grafičkih radnika i od 1936. Jugoslovenskog radničkog saveza, sindikata vladajuće strukture.

Članovi Komunističke partije Jugoslavije osnovane u travnju 1919., u skladu s Marxovom klasnom teorijom, polaze od ekonomske potčinjenosti radništva te smatraju da će njenim uklanjanjem nestati svaka druga, njome determinirana nejednakost i potčinjenost – kulturna obrazovna, politička, zdravstvena. Suprotno HSS-u, ona je zastupala tezu da će nacionalna sloboda nastupiti nakon ukidanja izrabljivanja čovjeka po čovjeku. Zakonito djelovanje ove revolucionarne struje radničkog pokreta bilo je kratkotrajno. U prosincu 1920. donesena je *Obznana* kojom je zabranjena svaka djelatnost KPJ, a atentat na tvorca tog dokumenta, ministra Milorada Draškovića dodatno je pooštrio zabranu. Od tada komunisti traže legalne kanale kojima bi privlačili članove, dijelili marksističku literaturu i jačali nezadovoljstvo radnika kapitalističkim poretom. Najčešći oblik djelovanja bio je u sindikatima od 1932. kada započinje proces kojeg je J. Cazi nazvao prema istoimenom naslovu svoje knjige „S puta reformizma na put klasne borbe“, dakle uključivanjem u navedene socijalističke sindikate do konačne prevlasti u onom najvećem, URSSJ-u, u travnju 1938. godine.

Kretanje brojnosti štrajkova radnika kao jedne od najvažnijih sindikalnih djelatnosti na relevantnim područjima u ovom razdoblju imalo je uzlazno-silaznu putanju. Njeno je kretanje ovisilo o političkoj situaciji, a u sličnoj je poziciji bila i proslava „Prvog maja“ ili Praznika rada koji je u životu međuratnog radništva imao veliko značenje vidljivo prije svega u njegovu svrstavanju među radničke zahtjeve tijekom proglašavanja obustava rada tijekom druge polovice tridesetih godina. Upravo sredinom tridesetih obustave rada poprimaju ofenzivan karakter te pored ekonomsko-socijalne imaju i političku konotaciju koja jača nakon prevlasti komunista na najvišim razinama URSSJ-a. Osnivanjem Banovine Hrvatske u kolovozu 1939. pojačana je represija prema pristašama komunističkog pokreta te je krajem sljedeće godine zabranjen rad URSSJ-a. Naposljetku, osnivanje Komunističke partije Hrvatske 1937. pod vodstvom Josipa Broza koji je prethodno obnašao nekoliko funkcija unutar zagrebačke podružnice KPJ, zatim člana CK KPJ u inozemstvu, obrazloženo je kao stvaranje protuteže građansko-nacionalističkom pokretu praćenom jačanjem Trećeg Reicha i fašističke Italije. Kada se njihova vojna prisutnost ostvarila u travnju 1941. i na prostoru Kraljevine Jugoslavije te dovela do njenog raspada, vodstvo KPH mijenja vlastite ciljeve i u skladu s njima postavlja nove zadatke i metode pred svoje članove i pristaše.

U ovom je radu namjera bila pristupiti temi tvorničko-industrijskog radništva od njegova nastanka u pravom smislu riječi, dakle bez „primjesa“ zanatskih značajki. To je učinjeno prema postojećoj literaturi čiji je povijesni kontekst nastanka naznačen u Uvodu te arhivskim zapisima vezanih uz sindikalni pokret. Nakon obrađenih i razmotrenih dviju navedenih komponenti radničkog pokreta između dva svjetska rata, može se reći da ima još prostora za bavljenje ovom temom unutar moderne historiografije 21. stoljeća i to u smjeru socijalnog ili društvenog aspekta detaljnijim radom na arhivskim izvorima, proučavanjem novina, časopisa, proglašenja i sl. budući da je politička komponenta, kako se vidi iz ovog rada, dosad bila uvelike zastupljenija. Takva bi istraživanja mogla potaknuti i neka interdisciplinarna pitanja, posebno u vrijeme kada fizički, ujedno „van-obrtnički“ rad biva sve manje privlačan i cijenjen.

7. Literatura

Knjige, časopisi i zbornici

1. Barbarić, Katica. "Nekadašnje društvene aktivnosti u Grižanima i Vinodolu", *Vinodolski zbornik* (2014), br. 15: 141-179. Pristup ostvaren 27. V. 2024. <https://hrcak.srce.hr/147517>
2. Bartulović, Željko. "Djelovanje Hrvatske seljačke stranke na Sušaku 1920.-1940.," *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 22 (2001): 163-182. Pristup ostvaren 20. VIII. 2024. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:118:363343>
3. Brnabić-Poldo, Bernard. "Djelovanje sindikalne podružnice građevinskih radnika u Sušaku od 1936. do 1940." u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, uredio Ivo Kovačić, 93-99. Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970
4. Cazi, Josip. *Prva radnička društva u Hrvatskoj (1860-1880)*. Zagreb: Prosvjeta, 1981.
5. Cazi, Josip. *Razvoj sindikata u sklopu Ujedinjenoga radničkoga sindikalnog saveza Jugoslavije, knjiga treća*. Zagreb: Radničke novine, 1980.
6. Cindrić, Eugen. "Napredna omladina Sušaka između dva svjetska rata" u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, uredio Ivo Kovačić, 101-120. Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970.
7. Cipek, Tihomir. "Ideologije – "zemljovid" političkog svijeta" u *Prijelomna vremena: Hrvatske zemlje nakon 1918.*, uredila Suzana Leček, 3-22. Zagreb: Matica hrvatska, 2022.
8. Crnić Alojz; Crnić, Robert; Šragalj, Franjo i Tomaševski Stanko. "Drvena industrija općine Delnice, Pilanska i finalna prerada do godine 1945." u *Gorski kotar*, uredio Josip Šafar, 615-631. Delnice: Fond knjige "Gorski kotar", 1981.
9. Cuculić, Ivan. "Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba (1891-1945)" u *Gorski kotar*, uredio Josip Šafar, 102-121. Delnice: Fond knjige "Gorski kotar", 1981.
10. Despot, Miroslava. "Tvornica duhana u Senju, njen postanak, razvoj i prestanak rada (1894—1945.) Prilog privrednoj povijesti Hrvatskog primorja", *Senjski zbornik : prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 6 (1975): 407-420. Pristup ostvaren 6. VII. 2024. <https://hrcak.srce.hr/136738>
11. Diminić, Dušan. "Komunistički pokret u Hrvatskom primorju od 1931-1941." u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, uredio Ivo Kovačić, 55-91. Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970.
12. Dukovski, Darko. "Socijalna politika nakon 1918. godine" u *Prijelomna vremena: Hrvatske zemlje nakon 1918.*, uredila Suzana Leček, 235-254. Zagreb: Matica Hrvatska, 2022.
13. Gross, Mirjana, ur. *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX. stoljeća: izabrani izvori*. Zagreb: Školska knjiga, 1957.

14. Horvat, Rudolf. *Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj*. Zagreb: Agram, 1994.
15. Janjatović, Bosiljka. *Politika Hrvatske seljačke stranke prema radničkoj klasi*. Zagreb: Političke teme, Biblioteka suvremene političke misli, 1983.
16. Janjatović, Bosiljka. "Politička opredjeljenost sindikalnog pokreta u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju", *Naše teme* 6 (1974): 1066-1083.
17. Janjatović, Bosiljka. "Sindikalni pokret u društvenom životu Hrvatske između dva svjetska rata", *Časopis za suvremenu povijest* 10 (1978) br.1: 15-24. Pristup ostvaren 21.VI.2024. <https://hrcak.srce.hr/219063>
18. Janjatović, Bosiljka. "Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu 1929-1934. godine", *Časopis za suvremenu povijest* 15 (1983), br.2: 1-31. Pristup ostvaren 15. X. 2024. <https://hrcak.srce.hr/215279>
19. Janjatović, Bosiljka. "Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 — 1936. s obzirom na politiku KPJ", *Časopis za suvremenu povijest* 1 (1969), br. 1: 105-134. Pristup ostvaren 1.VII. 2024. <https://hrcak.srce.hr/file/243210>
20. Janjatović, Bosiljka i Strčić, Petar. "Dva spisa državnog tužioca u Sušaku 1934. god. o članovima i simpatizerima KPJ" u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, uredio Ivo Kovačić, 637-691. Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970.
21. Janjatović, Bosiljka i Strčić, Petar. "Značajke ekonomske krize i položaja radnika u Hrvatskom primorju 1929 – 1934. godine", u *Jadranski zbornik, svezak IX*, Pula: Povijesno društvo Istre, Rijeka: Povijesno društvo Rijeke, 1975.
22. Jelaska-Marijan, Zdravka. „Društvena struktura Hrvatske do 1945. godine“ u *Prijelomna vremena: Hrvatske zemlje nakon 1918.*, uredila Suzana Leček, 205-215. Zagreb: Matica hrvatska, 2022.
23. Jelenc, Franjo. "Štrajkovi pilanskih radnika i kirijaša" u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*, uredio Ivo Kovačić (Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970), 387-392.
24. Jelić, Ivan. *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945*. Zagreb: Globus, 1981.
25. Jelić, Ivan. "Senj u razdoblju između dva svjetska rata", *Senjski zbornik* 1 (1965), br.1: 111-136. Pristup ostvaren 6.VII.2024. <https://hrcak.srce.hr/file/357650>
26. Kolar-Dimitrijević, Mira. *Radni slojevi Zagreba od 1918-1931*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta, 1973.
27. Kolar-Dimitrijević, Mira. "O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata", *Časopis za suvremenu povijest* 2 (1970), br.1: 77-103. Pristup ostvaren 26. IV. 2024. <https://hrcak.srce.hr/165364>

28. Kolar-Dimitrijević, Mira. "Tvornica duhana u Senju i njeno radništvo od godine 1918. do 1941..", *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 7 (1979), br.1: 39-58. Pristup ostvaren 23. VIII. 2024. <https://hrcak.srce.hr/128274>
29. Kolar-Dimitrijević, Mira, ur. *Zagrebačka općina Trnje u radničkom i komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji*. Zagreb:Skupština općina Trnje, 1981.
30. Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*. Zagreb: Naprijed, 1991.
31. Karaman, Igor. *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.
32. Koprivica-Oštrić, Stanislava. "Vukovarski kongres KPJ", *Povijesni prilozi* 3 (1984), br.3: 129-166. Pristup ostvaren 29. IX. 2024. <https://hrcak.srce.hr/107493>
33. Matejčić, Slavko. „Uzajamno podupirajuća radnička zadruga sv. Šimuna u Crikvenici“, *Vinodolski zbornik* (2014), br. 15: 115-140.. Pristup ostvaren 27. V. 2024. <https://hrcak.srce.hr/147515>
34. Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije (1918-1991-2003)*. Zagreb: Naklada Pavičić, 2003.
35. Mirković, Mijo. *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Informator, 1968.
36. Muraj, Aleksandra. "Svakodnevnica, standard i slobodno vrijeme u međuraću" u *Prijelomna vremena:Hrvatske zemlje nakon 1918.*, uredila Suzana Leček, 469-502. Zagreb: Matica hrvatska, 2022.
37. Muvrin, Ivan. "Razvitak radničkog pokreta i KPJ u Delnicama i okolici od 1919. do 1941." u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.* , uredio Ivo Kovačić, 279-307. Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970.
38. Oštrić, Vlado. "Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX stoljeća", *Časopis za suvremenu povijest* 13 (1981), br. 2: 5-25. Pristup ostvaren 25.V. 2024. <https://hrcak.srce.hr/214961>
39. Paver, Josipa. "Od postanka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije (1918-1941)" u *Gorski kotar*, uredio Josip Šafar, 90-101. Delnice:Fond knjige "Gorski kotar", 1981.
40. Petrović, Bartol. "Stvaranje organizacije KPJ na području Hrvatskog primorja" u *Radnički pokret Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre 1919.-1941.*", uredio Ivo Kovačić, 137-142. Rijeka: Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1970.
41. Petrović, Ljubomir i Sobolevski, Mihael. "Prilog građi o radu mjesnog međustrukovnog odbora URSSJ u Sušaku 1930-1938. godine", *Vijesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 21 (1977), br.1: 75-124.

42. Sobolevski, Mihael. "Reformistički radnički pokret u Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju 1921-1928." u *Jadranski zbornik: prilozi za povijest Istre, Rijeke i Hrvatskog primorja*, uredili Vjekoslav Bratulić, Branko Marušić i Mihael Sobolevski, sv. 13, 169-188. Rijeka: Otokar Keršovani, 1989.
43. Spehnjak, Katarina. "Neki problemi razvitka Narodne fronte/Socijalističkog saveza u Jugoslaviji 1935-1978.", *Časopis za suvremenu povijest* 15 (1983) br.1: 27-54. Pristup ostvaren 15.X.2024. <https://hrcak.srce.hr/file/314607>
44. Stipetić, Vladimir. *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820.-2005.)*. Zagreb: HAZU, 2012.
45. Šute, Ivica. "Gospodarski razvoj hrvatskih zemalja do 1945." u *Prijelomna vremena:Hrvatske zemlje nakon 1918.*, uredila Suzana Leček, 263-284. Zagreb: Matica hrvatska, 2022.
46. Šute, Ivica. "Gorska Hrvatska u 20. stoljeću" u *Prijelomna vremena:Hrvatske zemlje nakon 1918.*, uredila Suzana Leček, 605-636. Zagreb: Matica hrvatska, 2022.

Arhivski izvori

HR-HDA-1352 Pobune, štrajkovi i pokreti radnika i seljaka

Internetske stranice

1. Grubišić, R. „Brodogradilište Kraljevica“, *Leksikografski zavod Miroslav Krleža: Hrvatska tehnička enciklopedija*. Ažurirano 18. svibnja 2023. Pristup ostvaren 7.VII. 2024. <https://tehnika.lzmk.hr/brodogradiliste-kraljevica/>
2. Laloš, Željko. „Ivan Muvrin-Ivič, organizator ustanka u Gorskom kotaru“, *Matica hrvatska; Ogranak Matice hrvatske u Čabru*, Pristup ostvaren 17.X.2024. <https://maticahrvatska-cabar.hr/delnice-4/>
3. „Gorski kotar” u *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024.Pristup ostvaren 1.V.2024.. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/gorski-kotar>
4. „Hrvatsko primorje” u *Proleksis enciklopedija, online izdanje*. Pristup ostvaren 1.V. 2024. <https://proleksis.lzmk.hr/27228/>